

บทที่ 3

การจัดการน้ำและเหมืองฝายในพื้นที่ลุ่มน้ำเชียงดาว

งานศึกษาโลกาภิวัตน์กับการจัดการน้ำในประเทศไทยถูกกล่าวถึงในความหมายของ แรงกดดันและอำนาจที่มาจากทุนข้ามชาติ บริษัทข้ามชาติ เทคโนโลยี ความรู้ ข้อมูลข่าวสารและ ตลาดที่มีอิทธิพลข้ามพรมแดนรัฐชาติ มีศักยภาพในการเปลี่ยนแปลงกลไกการบริหารจัดการ รูปแบบการจัดการน้ำภายในประเทศ เช่น เทคโนโลยีการจัดการน้ำด้วยเขื่อนหรือระบบท่อส่งน้ำ (water grid) อันเป็นสัญลักษณ์ของการจัดการน้ำด้วยวิธีคิดเทคโนโลยีนิยมแบบสุดขั้วยิ่งพื้นที่โลก ถูกครอบคลุมเป็นโลกาภิวัตน์ (globalizations) ให้เหมือนๆ กันมากขึ้นเท่าใด ปรากฏการณ์ลักษณะ การเน้นความเป็นท้องถิ่น (localization) ก็ยิ่งปรากฏชัดขึ้นเท่านั้น (อภิญา, 2543) ในบทนี้จึง ต้องการศึกษาดังองค์ความรู้ท้องถิ่นในการจัดการน้ำและเหมืองฝายในฐานะที่ถูกขบขัน เคลื่อนไหว ตีความ ผลิตซ้ำเพื่อต่อต้านวาทกรรมการพัฒนาอันเป็นกระแสหลักในบริบท โลกาภิวัตน์ ซึ่ง Pasulk Phongpaichit (1999a:1 อ้างใน พัฒนา, 2546) เรียกกระแสท้องถิ่นภิวัตน์ที่ กำลังเป็นไปอย่างเข้มข้นในสังคมไทยหลังจากเหตุการณ์วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจในปี 2540 ว่า “วาทกรรมท้องถิ่นนิยม” (localism discourse) ซึ่งเป็นความหมายเดียวกันกระแสชุมชนท้องถิ่นที่ นำเสนอโดยเสน่ห์ จามริก (2543ก) เพราะเป็นวาทกรรมที่สร้างขึ้นจากกระแสแนวคิดและ ปฏิบัติการทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองที่เรียกร้องให้สังคมไทยหันกลับไปให้ความสำคัญกับ ท้องถิ่นโดยเฉพาะชุมชนในรูปแบบต่างๆ เช่น การพึ่งตนเอง การปฏิเสธลัทธิบริโภคนิยมและการ พัฒนาที่เน้นความเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม วัฒนธรรมชุมชน พื้นที่ปัญญาพื้นบ้าน อำนาจ และสิทธิชุมชน รูปแบบเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริที่ทรงพระราชทานเมื่อปี พ.ศ. 2540 รวมทั้งการหวนกลับของความคิดเรื่องชาตินิยมในการต่อต้าน การครอบงำของบริษัทข้ามชาติและ องค์กรทางเศรษฐกิจการเมืองระหว่างประเทศรากเหง้าของแนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่นมาจากศึกษา พัฒนาการของภูมิปัญญาชาวบ้านที่ปรับตัวต่อระบบนิเวศน์รอบตัวมีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ อย่างสมดุลย์และยั่งยืน ในฐานะที่เป็นหัวใจขององค์ความรู้ท้องถิ่นในการจัดการน้ำ ระบบเหมือง ฝายจึงนับได้ว่าเป็นกิจกรรมที่สำคัญต่อการเกษตรและการทำนาของผู้ใช้น้ำตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะการทำนาต้องอาศัยน้ำเป็นสำคัญ ผู้ใช้น้ำในภาคเหนือที่อาศัยอยู่ในที่ราบระหว่างหุบเขา รู้จักคัดแปลงใช้ประโยชน์จากลักษณะทางกายภาพของลำน้ำและที่ราบในภาคเหนือซึ่งมีความ ลาดเทมากทำให้น้ำในลำน้ำขึ้นอย่างรวดเร็ว ในช่วงที่ฝนตกหนักและไหลล้นตลิ่งบ่าเข้าไปในไร่นา ด้วยวิธีการสร้างเหมืองฝาย เพื่อปิดทางน้ำในที่ซึ่งมีระดับสูงกว่าด้วยการสร้างฝาย (weir)

เขื่อนทดน้ำหรือเขื่อนระบายน้ำ (diversion dam) และขุดคลองส่งน้ำซึ่งทางภาคเหนือเรียกว่า ลำเหมือง (irrigation canal) ให้ไหลไปสู่ที่ต่ำ ทำให้ผู้ใช้น้ำต้องมีรูปแบบองค์กรของผู้บริหารหรือผู้ควบคุมดูแลการใช้น้ำในการเพาะปลูกและรูปแบบของผู้ใช้น้ำอย่างมีระบบระเบียบ (วันเพ็ญสุรฤกษ์, 2529:80)

3.1 พัฒนาการเหมืองฝายในสังคมล้านนา

3.1.1 เหมืองฝายราษฎร์

ในสมัยก่อนราชวงศ์มังราย คือ สมัยก่อนที่พระยามังรายจะรวบรวมอาณาจักรต่างๆ ไว้ในอำนาจก่อน พ.ศ. 1893 ได้ปรากฏข้อมูลในตำนานโบราณล้านนาไว้ว่าได้มีการชลประทานเหมืองฝายเกิดขึ้นแล้วมากมายในอาณาจักรโบราณหรือแคว้นแคว้นต่างๆ เช่น ที่เมืองสุวรรณโคมคำ (อยู่บริเวณทางตอนเหนือของแม่น้ำโขง) เมืองโยนกชัยบุรีศรีช้างแสน (เมืองเชียงแสนเก่า) และในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ก็ได้พูดถึงการชลประทานแบบเหมืองฝายในช่วงราว 1,326-1,426 ปีล่วงมาแล้ว รวม พ.ศ. 1100-1200 หรือประมาณสองเท่าของราชวงศ์มังรายเริ่มครองเมืองเชียงใหม่

สมัยพ่อขุนมังรายรวบรวมอาณาจักรต่างๆ ไว้ในอำนาจโดยเฉพาะในคราวที่สามารถยึดอำนาจเมืองหริภุญไชยได้สำเร็จนั้น ได้ใช้ศุภโลบายให้ราษฎรเกลียดพระยาบาทผู้ครองเมืองหริภุญไชยด้วยการส่งทหารคนสนิทที่อำเภอย้ำเป็นไส้ศึกและเผด็จพลให้เกณฑ์แรงงานไปขุดเหมืองขนาดใหญ่ เมื่อปี พ.ศ. 1824 ในฤดูแล้งและในแนวเฉียงเชิงเขาเพื่อเป็นการค้ำล้างไพร่เมือง โดยอ้างว่าข้าวก้าวยบริเวณนั้นขาดแคลนน้ำและการปลูกข้าวเป็นสิ่งสำคัญจำเป็นต้องอาศัยเหมืองฝายลำเหมืองสายน้ำเดิมจึงได้ชื่อว่า “เหมืองแข็ง” เพราะความยากลำบากในการขุดช่วงฤดูแล้งและขุดเฉียงเชิงเขาต่อมาในสมัยพระเจ้าเกือนา จึงได้เปลี่ยนชื่อเป็น “เหมืองแก้ว” เพราะไพร่เมืองถูกเกณฑ์ไปขุดจนมือเป็นแก้ว (มือพองเหมืองถูกน้ำร้อนลวก) และพากันหนีจึงมีบางคนเรียกว่า “เหมืองจีหนี” (จีเข้าขอบหนี) ปัจจุบันตั้งอยู่ในเขตอำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่

อย่างไรก็ตาม เหมืองฝายในสังคมล้านนานั้นเป็นปัจจัยสำคัญในการคุมไพร่เมืองล้านนาให้เป็นอย่างรัดกุมและมีประสิทธิภาพ เนื่องจากไพร่เมืองในสังคมล้านนานั้นไม่สังกัดมูลนาย ไม่มีการสักเลก หรือทำบัญชีทะเบียนไพร่เมืองและมีอิสระในการประกอบชีพของตนโดยไม่ต้องผ่านมูลนายเพียงแต่จะต้องถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 6 เดือนเพื่อทำกิจการต่างๆ ของบ้านเมือง เช่น สร้างกำแพง ซ่อมสร้างวัดวาอาราม สร้างเหมืองฝาย

ในการสร้างฝายนั้นทางฝายปกครองจะจัดเจ้าหน้าที่หรือผู้ปกครองในหมู่บ้านมาดำเนินการชลประทานเหมืองฝายในท้องถิ่นของตน คือ

1) ชุมนายฝาย มีหน้าที่จัดการเกี่ยวกับเหมืองฝายโดยตรง เช่น เรียกเกณฑ์แรงงานของไพร่ไปทำฝายทุกปีในระยะก่อนฤดูทำนา โดยจะเป็นผู้กำหนดให้เจ้าของนาไม่ไปช่วยทำฝายทดน้ำตามจำนวนของที่นา เขตท้องที่ใดมีป่าไม้มาก เช่น อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ ก็จะเกณฑ์ให้ไพร่ไปตัดไม้เนื้อแข็งไปตอกหลักฝาย ท้องที่ใดมีป่าน้อยและส่วนใหญ่เป็นไม้ไผ่ เช่น เขตอำเภอดอนสะเก็ดและอำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ให้เกณฑ์ไพร่ตัดไม้ไผ่ไปตอกฝาย ชุมนายฝายนี้ ต่อมาได้เรียกว่าเป็น “แก่เหมือง-แก่ฝาย” ในสมัยรัชการที่ 6 หรือประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา สำหรับตำแหน่งหัวหน้าหรือหัวหน้าเหมืองฝาย กรณีที่ไพร่เมืองผู้ใดไม่ให้ความร่วมมือก็จะถูกลงโทษด้วยการปรับไหมหรือไม่ให้ใช้น้ำในลำเหมือง

2) หมั้นล่ามนา มีหน้าที่เป็นผู้ประสานงานเกี่ยวกับไร่นา ตลอดฤดูการทำนา

3) เลียบน้ำ มีหน้าที่ตรวจตราดูแลการจัดแบ่งน้ำ การระบายน้ำ อาจมีการจัดตั้งเปลี่ยนแปลงเป็นคราวไปหรือจะมีการแต่งตั้งแบบถาวร ถ้าเลียบน้ำไม่ทำนามหน้าที่ จะถูกลงโทษ เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นผู้ควบคุมดูแลระบบเหมืองฝายดังกล่าวจะได้รับมอบอำนาจและการปูนบำเหน็จรางวัล ตลอดจนมีรายได้จากการปรับไหม รวมทั้งการเป็นผู้ที่มีความสัมพันธ์กับไพร่เมืองอย่าใกล้ชิด และเป็นผู้จัดการรักษาผลประโยชน์ของไพร่เมืองในปกครองของตนด้วย

นอกจากองค์กรของผู้บริหารจัดการน้ำที่มีประสิทธิภาพแล้วยังมีกฎหมายเกี่ยวกับการจัดการน้ำหรือชลประทานที่มีความรัดกุมและมีประสิทธิภาพ เหมืองฝายในสมัยนั้นถือได้ว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์มากเพราะถ้าไม่มีเหมืองฝายแล้วก็จะไม่มี “ข้าเป็นเจ้า” (ข้าว) รับประทาน ดังนั้นจึงต้องมีศาลเทพารักษ์ผู้ศักดิ์สิทธิ์สำหรับเฝ้ารักษาฝายนั้น ผู้ใดไปทำอันตรายต่อศาลเทพารักษ์ซึ่งเฝ้าฝายอยู่ให้เสียหายและตัวฝายพังถือว่ามีความผิดจะต้องได้รับโทษ และหากยังไม่ยอมซ่อมแซมและจัดบวงสรวงให้ถูกต้องหรือไม่สามารถมาทำงานด้วยตนเองได้ ก็ต้องจัดหาอาหารมาเลี้ยงคุณทำงานแทนจนเสร็จ หรือมิฉะนั้นก็ให้ออกค่าจ้างเลี้ยงคุณมาทำงานแทน

โดยทั่วไปแล้วฝายในภาคเหนือมักจะใช้ไม้ไผ่เป็นท่อนๆ ยาวประมาณ 1.50 เมตร เสริมไม้ให้แหลม ตอกปักลงไปในดินได้พื้นแม่น้ำ ไม้นี้ใช้จำนวนหลายหมื่นหลายแสนท่อน ตอกปักจนสามารถปิดกั้นแม่น้ำไว้ บางฝายก็ทำช่องให้เรือแพขึ้นลงได้สะดวกแต่บางแห่งก็ไม่ได้ทำช่องอะไรไว้หากใครทำให้เรือของตนไปชนถูกฝายเสียหายด้วยความประมาทหรือจงใจจะต้องสร้างหรือชดใช้ค่าเสียหาย

กฎหมายของพระยามังรายเกี่ยวกับเหมืองฝายสะท้อนให้เห็นความสำคัญและความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นของระบบชลประทานเหมืองฝายกับการดำรงชีพของผู้ใช้น้ำ นอกจากนี้ยังควบคุมการบำรุงรักษาระบบชลประทานจนถึงระดับไร่นา ที่เรียกว่า “แต” ซึ่งเป็นอาคารแบ่งน้ำสำหรับใช้ในไร่นา ไม่ให้ใครมาทำลายให้เสียหาย

การใช้แรงงานในการทำงานเหมืองฝายเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในระบบเหมืองฝาย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการสร้างฝาย การขุดลอกเหมือง การท่อน้ำเข้านา ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดหนึ่งงานนี้หรือไม่ยอมไปทำงานคอยจะเอาแต่ผลประโยชน์ เช่น การลักขโมยน้ำในหน้าแล้ง การขุดลำเหมืองผ่านที่นาคนอื่นโดยพลการสังคมน่าเชื่อว่าผู้หนึ่งได้กระทำผิดต่อสังคมอย่างรุนแรงสมควรได้รับโทษหนักหรือปรับเป็นจำนวนที่สูงมาก บางกรณีถึงขั้นประหารชีวิต หรือในกรณีที่ไปหาปลาที่หน้าฝายสร้างความเสียหายให้แก่ตัวฝาย หรือการหาปลาตามลำเหมืองแล้วทำความเสียหายแก่ลำเหมืองและคันนาจะต้องถูกลงโทษเช่นเดียวกัน หรือ การเลี้ยงช้างและปล่อยช้างมาทำลายลำเหมืองสายใหญ่ ชำรุดเสียหาย การปลูกข้าวกล้ากลางลำเหมืองกีดขวางทางน้ำชลประทานเข้าไร่นา หรือมีส่วนทำให้ฝายชำรุดล้นได้รับโทษทั้งสิ้น

เราจะเห็นว่าเดิมทีนั้นในสังคมล้านนาเจ้าเมืองหรือผู้ปกครองนครจะช่วยเหลือราษฎรให้ได้รับความเป็นธรรมในการใช้น้ำและมีให้มีการละเมิดสิทธิในการใช้น้ำ โดยอาศัยตัวบทกฎหมายและระเบียบประเพณีของสังคมน้ำเป็นเครื่องควบคุมที่สำคัญ

ในช่วงร้อยกว่าปีที่ผ่านมา นี้ในระดับผู้ใช้น้ำผู้ใช้น้ำมีหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงระบบการควบคุมและการจัดการเหมืองฝายผ่านเอกสารที่มีชื่อว่า “สัญญาเหมืองฝาย” ซึ่งหมายถึงกฎข้อบังคับที่สมาชิกผู้ใช้น้ำและหัวหน้าเหมืองฝายช่วยกันตั้งขึ้นไว้ใช้ในระบบชลประทานของตนเอง โดยจะมีการเขียนขึ้นใหม่ทุกครั้งที่มีการเปลี่ยนหัวหน้าเหมืองฝาย สัญญาเหมืองฝายเป็นกฎเกณฑ์ข้อบังคับระเบียบปฏิบัติที่ได้ร่างขึ้นด้วยความสมัครใจ พร้อมใจของกลุ่มสมาชิกผู้ใช้น้ำสองฝ่าย คือ ฝ่ายผู้บริหารการใช้น้ำ อันได้แก่ หัวหน้าเหมืองฝาย (แก่ฝายหรือแก่เหมือง) รองหัวหน้าเหมืองฝาย (ถ้ามี) ผู้ช่วยหัวหน้าเหมืองฝายหรือผู้ช่วยแก่เหมือง (ถ้ามี) และลำนน้ำกับอีกฝ่ายหนึ่งคือ เกษตรกรผู้ใช้น้ำหรือสมาชิกทุกคน เพื่อควบคุมการใช้น้ำในพื้นที่ส่งน้ำของระบบเหมืองฝาย สัญญาเหมืองฝายนี้แม้จะไม่มีผลบังคับใช้ตามกฎหมายเช่นพระราชบัญญัติการชลประทานราษฎร์ แต่มีผลบังคับใช้ได้อย่างจริงจังและมีประสิทธิภาพโดยเฉพาะอย่างยิ่งการกำหนดอัตราค่าปรับใหม่ที่สูงกว่าสมาชิกผู้ใช้น้ำ นอกจากนี้ยังระบุบทลงโทษแก่ผู้ใช้น้ำที่ลักขโมยน้ำโดยต้องจ่ายค่าปรับตามอัตราที่กำหนดไว้ในสัญญาเหมืองฝาย นอกจากนี้ยังกำหนดบทลงโทษสำหรับคนที่ไม่ไปทำงานเหมืองฝาย

ในสัญญาเหมืองฝายบางฉบับ เช่น สัญญาเหมืองฝายโป่งปักก้าน ในเขตชลประทานต้นน้ำ อำเภอสันกำแพงระบุถึงบทบาทของสมาชิกผู้ใช้น้ำที่ต้องช่วยกันรักษาแหล่งต้นน้ำลำธาร โดยเฉพาะป่าในบริเวณลำห้วยซึ่งเป็นต้นน้ำของเหมืองฝายระบุสาระสำคัญห้ามผู้ใดตัดฟันไม้บริเวณต้นน้ำของฝายนี้ผู้ใดฝ่าฝืนจะถูกลงโทษ สัญญาเหมืองฝายอีกรูปแบบหนึ่งที่น่าสนใจ เพราะมิได้มีกฎข้อบังคับอย่างที่รู้จักกันดีแต่เป็นสัญญาซื้อขายน้ำเหมืองระหว่างกลุ่มสมาชิกที่เป็น

เจ้าของเดิมกับกลุ่มสมาชิกใหม่ที่มาขอซื้อ และสัญญากลุ่มสร้างเหมืองใหม่ทำกับเจ้าของที่นาที่ จะต้องขุดลำเหมืองผ่านเพื่อทำผลประโยชน์หรือค่าตอบแทนเป็นหุ้นฟรีให้ 1 หุ้น และที่นาที่ลำเหมืองผ่านจะได้รับการซ่อมแซมปรับปรุงให้ดีเหมือนเดิม ถ้าเกิดการเสียหายเพราะการสร้างเหมืองลำนี้ โดยเฉพาะเรื่องการซื้อขายลำเหมือง คือ ในกรณีที่เป็นลักษณะชลประทานส่วนบุคคลเมื่อมีคนอีกกลุ่มหนึ่งมาขอใช้น้ำร่วมลำเหมือง โดยจะขุดลำเหมืองต่อออกไปด้วยตนเอง จึงยินยอมทำสัญญาให้ขุดต่อและเมื่อมีจำนวนผู้ใช้น้ำเพิ่มมากขึ้น มีการร่วมมือร่วมแรงกันทำงาน คนที่มาทำงานก็มีความรู้สึกว่าเป็นเจ้าของเหมือง และเมื่อมีการขุดเหมืองต่อออกไปอีกจึงเป็นการซื้อขาย คือกลุ่มใหม่จ่ายค่าซื้อน้ำเหมืองร่วมเท่ากับอัตราค่าแรงขุดลำเหมืองของเจ้าของเดิมที่คิดเทียบออกมาเป็นตัวเงินอย่างไรก็ดี ถ้าเพียงการขอใช้น้ำเหมืองเพิ่มจากคนที่ใช้อยู่เดิมเพราะได้บุกเบิกที่ออกไป มีความจำเป็นต้องใช้น้ำเพิ่ม กรณีนี้จะได้รับการยินยอมให้ได้น้ำเพิ่ม แต่ถ้าเป็นคนใหม่จะไม่ได้รับอนุญาต เพราะไม่เคยได้ลงแรงขุดลอกซ่อมแซมเหมืองฝายมาก่อนเป็นการเอาเปรียบคนเดิม

นอกจากนี้ในระบบเหมืองฝายยังมีกฎเกณฑ์และประเพณีที่เป็นที่ยอมรับกันไม่ว่าจะมีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรหรือไม่ก็ตาม ได้แก่ การส่งแรงงานซ่อมฝายและขุดลำเหมือง การกำหนดอุปกรณ์ซ่อมฝายและการขุดลอกลำเหมือง การแบ่งปันน้ำเจียง น้ำยก หรือค่าตอบแทนสำหรับผู้บริหารจัดการน้ำ การเก็บค่าน้ำ การขอน้ำเพิ่มจากฝายเดียวกันและจากฝายอื่น ประเพณีการขอฝนและเลี้ยงฝาย การเลือกหัวหน้าเหมืองฝายและกลุ่มผู้บริหาร รูปแบบขององค์กรการบริหารงานและอำนาจหน้าที่ของผู้บริหารเหมืองฝายและหน้าที่ของสมาชิกผู้ใช้น้ำ เป็นต้น

การส่งแรงงานซ่อมฝายและขุดลอกลำเหมือง

ในการส่งแรงงานซ่อมแซมฝายและการขุดลอกลำเหมืองนั้น นับว่าเป็นกฎเกณฑ์ที่ให้ความเสมอภาคและให้ความยุติธรรมแก่สมาชิกทุกคนเพราะได้เกิดจากการสร้างความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดส่วนพอเหมาะระหว่างแรงงานที่ใช้ทำงานกับจำนวนหรือขนาดของที่ดิน ด้วยหลักเหตุผลว่าผู้ที่มีที่ดินน้อยใช้น้ำน้อย ใช้แรงงานในการทำงานน้อย ในทางตรงกันข้าม ผู้ที่มีที่ดินมาก ได้น้ำมาก ต้องใช้แรงงานมาก

การซ่อมตัวฝายและการขุดลอกลำเหมืองเป็นกิจกรรมสำคัญประจำปีที่สมาชิกผู้ใช้น้ำทุกคนรู้จักกันดีในภาษาพื้นเมืองว่า “การล่องเหมือง-ตีฝาย” ผู้ใช้น้ำจะต้องมีอุปกรณ์ในการซ่อมแซมเหมืองฝาย คือ 1) หลักฝาย โดยทั่วไปทำจากไม้ 2 ชนิดได้แก่ ไม้เนื้อแข็ง เรียกว่าไม้ลำ และอีกชนิดหนึ่งคือ ไม้ไผ่หรือไม้รวก หลักฝายหรือไม้หลักนี้จะมีขนาดและรูปร่างต่างๆ กันไป คือ มีทั้งหลักใหญ่ หลักเล็ก ทั้งนี้ขึ้นกับความยาวและเส้นผ่านศูนย์กลางของหน้าไม้ หลักฝายที่เป็น “ไม้หลัก” ต้องนำมาเลี่ยมปลายให้แหลมด้านหนึ่ง ส่วน “ไม้ข้าว” คือ ไม้ที่ตัดหัวตัดท้ายไม่ต้อง

เสียมปลายให้แหลม และ “ไม้ง่าม” คือ ไม้ที่ตากเป็นง่ามไว้ด้านหนึ่งส่วนอีกด้านหนึ่งต้องเสียมปลายให้แหลม 2) ตะเฒ่ หรือจระเข้ คือ ไม้รวกหรือไผ่รวกกล้าเล็กๆ ที่นำมารวมกันมัดปลายเอาหินใส่ตรงกลางแล้วมัดเป็นเปลาะๆ 3) ค้อนหน้าแว่น คือ ค้อนที่ทำด้วยไม้ท่อนตัดขวางลำต้นของไม้เนื้อแข็ง เส้นผ่านศูนย์กลาง 5-6 นิ้ว ตัวค้อนยาวประมาณ 10 นิ้ว มีด้ามติดอยู่ตรงกลางตัวค้อน เพื่อที่จะสะดวกใช้ทุบทั้งสองด้าน 4) ค้อนกระทง คือ ค้อนไม้เนื้อแข็ง 2 ด้าน ตรงหัวมีขนาดใหญ่ใช้สองมือจับเพื่อใช้กระทุ้งดินให้แน่นหรือใช้ตอกหลักฝาย 5) คันทางก้าง คือ ค้อนไม้ที่ทำขึ้นอย่างหยาบๆ จากไม้ที่หาจากป่าบริเวณใกล้เหมืองฝายนั้นๆ โดยเอามาตัดความยาวประมาณ 50 ซม. เหลาและถากด้านหัวให้เป็นค้อน ส่วนด้ามมือจับหรือด้ามถือเหลาให้เรียวยาว 6) มิดเหน็บ คือ มิดทำนาขนาดใหญ่ที่ใบมิดยาวและโง้ง ผู้ใช้น้ำจะทำปลอกใส่ เวลาไปทำงานจะเหน็บไว้ที่ฝ้ายเคียนเอวด้านหลัง เรียกกันว่า มิดยาว มิดโง้ง หรือมิดเหน็บ 7) สะเปาะ คือ บั้งก็เล็ก ทำด้วยไม้ไผ่สานใช้สำหรับขุดดิน บางท้องถิ่นเรียกย่อว่า เปาะ 8) จอบ เรียกในภาษาพื้นเมืองว่า “ขอบก” ส่วนเครื่องมือหรืออุปกรณ์ในการขุดลอกลำเหมือง คือ 1) จอบหรือพลั่วอย่างใดอย่างหนึ่ง 2) สะเปาะ 3) มิดเหน็บ

อย่างไรก็ตามหัวหน้าเหมืองฝายจะเป็นผู้กำหนดอุปกรณ์และเครื่องมือในการซ่อมตัวฝายและขุดลอกลำเหมืองในแต่ละปีหรือแต่ละครั้ง ในการขุดลอกลำเหมืองนั้นจะทำปีละ 1 หรือ 2 ครั้ง โดยมอบหน้าที่ให้ลำนน้ำเป็นผู้ไปข่าวประกาศแจ้งให้สมาชิกทราบก่อนถึงวันกำหนดนัดหมายประมาณเดือนมิถุนายนของทุกปีก่อนฤดูการทำนา

การบริหารจัดการน้ำ

การใช้น้ำจะต้องมีการแบ่งน้ำเข้านา เรียกว่าการแบ่งน้ำเขียง หมายถึง การแบ่งน้ำด้วยอาคารแบ่งน้ำในเหมืองซอยที่เรียกว่า เขียง หรือ แด ในเขียงหรือแดจะมีช่องให้น้ำผ่านเรียกว่า ต้างหรือตามหลักวิชาวิศวกรรมชลประทานเรียกว่า “ท่อส่งน้ำเข้านา” อาคารนี้ผู้ใช้น้ำจะทำขึ้นเองโดยพลการ ไม่ได้หรือหัวหน้าเหมืองฝายจะมาทำให้คนเดียวก็ได้ ต้องเห็นพ้องต้องกันและสร้างต่อหน้าทั้งสองฝ่าย การแบ่งน้ำจะเริ่มจากเหมืองซอยแรกจนถึงเหมืองซอยสุดท้ายตามลำดับ ก่อนที่หัวหน้าจะวางไม้เขียงแบ่งน้ำลงในลำเหมืองและตอกไม้หลักให้ยึดอยู่กับที่ จะต้องเช็กจำนวนต้างน้ำที่สมาชิกหรือเจ้าของนาแต่ละคนจะได้รับตามเกณฑ์ แล้วจึงให้สมาชิกนั้นบากไม้เป็นช่องตามขนาดต้างที่ตกลงไว้เป็นเกณฑ์เช่นกัน

ในการบริหารจัดการน้ำผู้บริหารจะได้น้ำยกหรือค่าตอบแทน ซึ่งมาจากความหมายว่า น้ำต้างที่ได้รับการยกเว้น หมายถึงน้ำที่ได้ใช้ในการเพาะปลูกได้รับการยกเว้น คือ ได้ใช้ฟรี โดยไม่ต้องส่งแรงงาน ไม่ต้องจัดหาอุปกรณ์ รวมทั้งไม่ต้องเสียเงินเมื่อมีการเรียกเก็บในกิจการเหมืองฝาย น้ำยกนี้นอกจากจะให้แก่ผู้บริหารจัดการน้ำของระบบเหมืองฝายโดยตรง หรือ หัวหน้าเหมืองฝายและ

ผู้ช่วยแล้ว ในบางพื้นที่ได้ให้แก่ผู้บริหารหรือคณะกรรมการร่วม ระดับตำบลและหมู่บ้านที่ได้ช่วยควบคุมดูแลงานขุดลอกและซ่อมแซมฝายด้วย ส่วนลำนํ้าไม่ได้ค่านํ้ายก เนื่องจากเป็นเพียงผู้ใช้แรงงานในการไปป่าวอกข้าวแก่สมาชิก จึงได้รับค่าตอบแทนตามหน้าที่ดังกล่าวด้วยการยกเว้นไม่ต้องไปออกแรงขุดลอกเหมืองหรือซ่อมแซมฝาย

การเก็บเงินค่านํ้า

ในการใช้นํ้าของผู้ใช้นํ้านั้นจะต้องมีการเก็บค่านํ้า คือ เงินจำนวนหนึ่งที่ผู้บริหารเหมืองฝายจะเรียกเก็บจากสมาชิกผู้ใช้นํ้าในโอกาสต่างๆ ตามแต่จะตกลงกันระหว่างผู้บริหารและสมาชิกผู้ใช้นํ้าแล้วตั้งเป็นหลักเกณฑ์ไว้ โดยทั่วไปค่านํ้าจะใช้เกณฑ์คล้ายกับนํ้ายก คือ เทียบส่วนกับขนาดของพื้นที่ถือครองการเกษตรที่ได้นํ้า ได้แก่ 1) ค่าตอบแทนผู้บริหารเหมืองฝาย อาจเป็นข้าวหรือเงินสดซึ่งนิยมเก็บหลังฤดูเกี่ยว ข้าวในปี 2) ค่าบำรุงรักษาระบบชลประทาน จะเรียกเก็บเฉพาะคราวจำเป็นเช่น ค่าซ่อมฝายชำรุดหรือพัง ค่าซ่อมพนังกันนํ้าที่ขาด ค่านํ้าประเภทนี้คิดตามสัดส่วนรับผิดชอบจากพื้นที่รับนํ้า 1 ไร่ 3) ค่าตอบแทนคนเฝ้าหรือคนดูแลตัวฝาย คนดูแลเปิด-ปิด ประตูนํ้านายตรวจนํ้าหรือที่เรียกว่า “เลียบนํ้า” ซึ่งทำหน้าที่ดูแลเพื่อให้เกิดความสะดวกในการยํ้านํ้าเข้ามายังเขตรับผิดชอบของตนตามรอบเวรที่กำหนดไว้ รวมทั้งตรวจตราการใช้นํ้าของสมาชิกด้วย คือ ช่วยแบ่งเบาภาระของหัวหน้าเหมืองฝายและรองหัวหน้าหรือผู้ช่วยเหมืองฝายโดยตรง ส่วนมากจะเป็นเงินสมนาคุณประจำปีหรือได้ค่าตอบแทนแบบนํ้ายก 5) ค่าทำพิธีขอฝนหรือพิธีเลี้ยงผีฝายแบบต่างๆ อาจเรียกเก็บเป็นครั้งคราวเพราะบางพิธีไม่ได้จัดทุกปี เช่น พิธีขอฝน ค่านํ้าเพื่อทำพิธีกรรมเหล่านี้จะไม่มากนัก อาจใช้เงินส่วนหนึ่งที่ได้จากค่าปรับที่เก็บไว้ รวมกับเงินเรียไร่เงินตามศรัทธาเพียงให้พอเป็นค่าอุปกรณ์ทำพิธี คือ ค่าอาหารคาวหวาน ดอกไม้รูปเทียน และเครื่องเซ่นไหว้ต่างๆ

การขอนํ้าหลัง

ในการใช้นํ้าจากผู้ใช้นํ้าจากเหมืองฝายนั้นถ้าบางปีที่นํ้าไม่พออาจมีการขอนํ้าเพิ่มจากฝายหรือบางแห่งเรียกว่าการขอนํ้าหลัง หมายถึง การขอนํ้าจากเหมืองฝายเพิ่มเติมจากที่ได้รับตามสัดส่วนที่ผู้บริหารเหมืองฝายจัดสรรให้แล้ว สาเหตุอาจมาจากขาดนํ้าหรือได้ไม่เพียงพอในฤดูแล้ง เพราะอยู่ปลายเหมือง คือ อยู่ในสภาพที่ผู้ใช้นํ้าเรียกว่า “ยังไม่อืมหรือยังหิวอยู่” หรืออาจเป็นเพราะได้บุกเบิกหรือขยายที่เพาะปลูกออกไปอีก นอกจากนั้นอาจเป็นกรณีที่สมาชิกใหม่ที่มาทำสัญญาขอตํ้าเพิ่มหรือการขอนํ้าหลังจะต้องไปแจ้งแก่ผู้บริหารเหมืองฝายในหมู่บ้านของตนร้องเรียนหัวหน้าเหมืองฝายโดยตรง หัวหน้าเหมืองฝายจะเรียกประชุมกรรมการเหมืองฝายทั้งระบบและแจ้ง

ให้ทราบที่บ้านใดขอน้ำเพิ่มเป็นเวลากี่วัน พร้อมทั้งขอความร่วมมือให้บ้านอื่นๆ ตั้งแต่ต้นเหมืองลงไปปิดประตูปากเหมืองซอย เพื่อให้ น้ำไหลลงไปเฉพาะเหมืองซอยที่ขอน้ำเพิ่มเท่านั้น

พิธีกรรม

เพื่อให้ น้ำที่ใช้ในไร่นามีความพอเพียง ผู้ใช้น้ำจึงต้องเลี้ยงผีฝ่ายและในบางปีที่น้ำไม่พอใช้ ผู้ใช้น้ำจะต้องทำพิธีของฝน เหมืองฝายจึงมีพิธีกรรมความเชื่อเข้ามาเกี่ยวข้อง

พิธีขอฝน ที่ทำกันในภาคเหนือมีหลายชนิด เช่น พิธีแห่นางแมว แห่พระพุทธรูปสังข์ (บางท้องถิ่นเรียกว่าพระเจ้าฝนแสนห่า) สวดและเทศนาธรรมพญาคงคหรือธรรมปลาซ่อน พิธีเหล่านี้นิยมทำกันในช่วงเดือนเมษายน มีจุดมุ่งหมายเพื่อขอให้ฝนตก จะได้มีน้ำสำหรับการเพาะปลูกบริบูรณ์

การเลี้ยงผีฝ่าย เป็นพิธีที่ผู้ใช้น้ำที่ใช้น้ำระบบเหมืองฝายทำสืบทอดกันทุกปีนานเท่าอายุของเหมืองฝาย โดยใช้เครื่องเช่นต่างกันไปตามความเชื่อในท้องถิ่น เช่น หัวหมู เป็ด ไก่ วัว การเลี้ยงผีฝ่ายนิยมทำหลังการขุดลอกและซ่อมแซมฝายเสร็จแล้วในช่วงรอฝนและเตรียมไถหว่าน โดยหัวหน้าฝายจะเลือกคนเฒ่าคนแก่บางคนของบ้านต้นน้ำหรือบ้านหัวฝายที่เป็นคนมีสำนวนโวหารดีและมีความรู้ในเรื่องพิธีกรรมต่างๆ ในวันประกอบพิธี ผู้ประกอบพิธีกรรมพร้อมด้วยหัวหน้าเหมืองฝาย ผู้ช่วย ล่ามน้ำ และสมาชิกผู้ใช้น้ำ จะไปประชุมพร้อมกันในช่วงเช้า ณ สถานที่ประกอบพิธีคือตัวฝาย พอได้เวลาผู้ประกอบพิธีจะเริ่มทำพิธีตามเทียน จุดเทียน แล้วกล่าวคำขอฝนเสร็จแล้วจะปักเทียนที่เครื่องเช่น ซึ่งประกอบไปด้วยหัวหมู รวมทั้งอาหารคาวหวานต่างๆ ครอบเครื่องที่ใส่ถาดไปวางไว้สองหัวมุมของตัวฝาย ช่วงนี้จะให้เวลาผีฝ่ายมารับเครื่องเช่นประมาณ 30 นาที เมื่อได้เวลาแล้วผู้ประกอบพิธีจะลาเครื่องเช่นด้วยการจับข้าวตอกขึ้นมากรณีจำนวนข้าวตอกนับได้เป็นคู่แสดงว่าผีฝ่ายยังไม่อิ่ม ผู้ประกอบพิธีจะต้องรอแล้วจับข้าวตอกใหม่จนกว่าจะได้ข้าวตอกเป็นคู่จึงจะแสดงว่าผีฝ่ายกินอิ่มและลาเครื่องเช่นได้ เครื่องเช่นเหล่านี้จะเอาไปถวายพระที่วัดก่อนเพลเป็นอันเสร็จพิธี

การเลือกตั้งหัวหน้าเหมืองฝาย

เหมืองฝายทุกแห่งจะต้องมี “หัวหน้าเหมืองฝาย” ซึ่งมาจากการเลือกของสมาชิกผู้ใช้น้ำ วาระในการดำรงตำแหน่งครั้งหนึ่งๆ นั้นแล้วแต่จะกำหนด เช่น คราวละ 4 ปี ซึ่งนิยมทำกันในช่วงหลังฤดูเกี่ยว ข้าวนาปี โดยมากสถานที่ในการเลือกตั้งหัวหน้าเหมืองฝายได้แก่ วัดในหมู่บ้าน วิธีการเลือกหัวหน้าเหมืองฝายจะกระทำโดยเปิดเผย คือ เจ้าของนาและสมาชิกผู้ใช้น้ำทุกคนมีสิทธิไปลงคะแนนเสียงเท่าเทียมกันคือ 1 คน 1 เสียง (ไม่ได้พิจารณาว่าใครมีนามากน้อยหรือใช้น้ำมากน้อย

เหมือนการส่งแรงงาน) โดยสมาชิกผู้ใช้น้ำที่เข้ามาร่วมประชุมจะเสนอชื่อผู้ที่สมควรเป็นหัวหน้าเมืองฝาย ใครได้คะแนนมากที่สุดจะเป็นผู้ได้รับเลือก ในการเลือกหัวหน้าเมืองฝายแต่ละครั้งจะมีกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านไปเป็นพยาน เสร็จแล้วจะส่งผลการเลือกตั้งให้ทางอำเภอทราบเพื่อให้ประกาศแต่งตั้งเป็นทางการตาม พ.ร.บ. ชลประทานราษฎร พ.ศ. 2482 ต่อไป โดยกระบวนการเลือกตั้งหัวหน้าเมืองฝายจะสิ้นสุดลงได้ลง จะต้องเอาสัญญาเมืองฝายฉบับเดิมมาอ่านทบทวนให้สมาชิกทราบเพื่อว่าผู้ใดมีข้อแก้ไขประการใดจะได้กระทำกันต่อหน้าให้เสร็จสิ้นในวันนั้นเรียบร้อยแล้วหัวหน้าเมืองฝายจะอ่านให้ฟังเป็นครั้งสุดท้าย เมื่อเข้าใจตรงกันทุกอย่างก็ให้สมาชิกทุกคนลงลายมือชื่อไว้เป็นหลักฐานในตอนท้ายของสัญญาเพื่อรับรู้และปฏิบัติตามสัญญานั้นต่อไป

รูปแบบองค์กรในการบริหารงานเมืองฝาย

รูปแบบองค์กรในการบริหารงานเมืองฝายของหัวหน้าเมืองฝายและทีมผู้บริหารเมืองฝาย เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่สำคัญต่อระบบเมืองฝาย อำนาจหน้าที่ของผู้บริหารเมืองฝายเป็นสิ่งสำคัญที่สมาชิกผู้ใช้น้ำต่างมีความเข้าใจและยอมรับอำนาจหน้าที่ของผู้บริหารเมืองฝายแต่ละตำแหน่งที่อยู่ในขอบเขตหรือกฎเกณฑ์ที่ช่วยกันวางไว้ในสัญญาเมืองฝาย คือ 1) หัวหน้าเมืองฝาย แก่ฝายหรือแก่เหมือง มีหน้าที่รับผิดชอบระบบเมืองฝายตั้งการรักษาสัญญาเมืองฝายและควบคุมให้สมาชิกทำตามอย่างเคร่งครัด ตรวจสอบดูแลการใช้ น้ำของสมาชิกในลำเหมืองแบ่งปันน้ำให้แก่สมาชิกตามหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ ตรวจสอบความเรียบร้อยและความเสียหายของเมืองฝาย กำหนดวันเวลาและอุปกรณ์ในการขุดลอกหรือซ่อมแซมเมืองฝาย อำนาจการควบคุมดูแลให้สมาชิกทำการขุดลอกและซ่อมแซมเมืองฝาย ตัดสินกรณีพิพาทที่เกิดขึ้นระหว่างสมาชิกผู้ใช้น้ำด้วยกัน เก็บรักษาเงินค่าปรับที่เก็บจากสมาชิกไว้เพื่อใช้ในกิจการเมืองฝาย เก็บรักษาเอกสารสำคัญของเมืองฝาย เช่น รายชื่อสมาชิกและเป็นผู้ทำบัญชีการใช้จ่ายเงินของกลุ่ม กำหนดให้มีการประชุมสมาชิกเป็นครั้งคราว กำหนดอำนาจและหน้าที่ให้รองหัวหน้า ผู้ช่วย ล่ามน้ำ เลียน้ำและคนเฝ้าดูแลประตูน้ำปฏิบัติ ประสานงานกับเจ้าหน้าที่ของรัฐในส่วนที่เกี่ยวข้อง

2) รองหัวหน้าเมืองฝายหรือรองแก่ฝาย เป็นบุคคลที่หัวหน้าเมืองฝายเป็นผู้เลือกและแต่งตั้ง ทำหน้าที่รับผิดชอบงานที่หัวหน้าเมืองฝายมอบหมายหรือช่วยแบ่งเบาภาระของหัวหน้าเมืองฝาย ตลอดจนทำหน้าที่แทนในบางครั้งคราว โดยมีความรับผิดชอบทั่วๆ ไปคือ ช่วยตรวจสอบดูแลการใช้ น้ำของสมาชิกในลำเหมือง ช่วยหัวหน้าแ่งน้ำให้แก่สมาชิก ช่วยตรวจสอบความเรียบร้อยและความเสียหายของเมืองฝาย ช่วยตรวจเช็คอุปกรณ์การทำงานและควบคุมดูแลการทำงานขุดลอกซ่อมแซมเมืองฝาย ช่วยหัวหน้าไกล่เกลี่ยประนีประนอมหรือตัดสินกรณีพิพาทระหว่างสมาชิกผู้ใช้น้ำเป็นครั้งคราว เป็นต้น

3) ผู้ช่วยหัวหน้าเมืองฝายหรือแก่เมือง (ระดับซอยหรือหมู่บ้าน) ทำหน้าที่รับผิดชอบพื้นที่ส่งน้ำในเขตเมืองซอยหรือเขตหมู่บ้านของตน โดยเฉพาะ มีหน้าที่ช่วยเก็บรักษาบัญชีและเอกสารต่างๆ ของเมืองฝาย ช่วยทำบัญชีค่าใช้จ่ายต่างๆ เกี่ยวกับเมืองฝาย ช่วยตรวจเช็คอุปกรณ์การทำงานและควบคุมการทำงานชุดลอกซ่อมแซมเมืองฝาย ช่วยหัวหน้าเมืองฝายแบ่งปันน้ำเป็นตัวแทนหัวหน้าเมืองฝายไปขอน้ำจากเมืองสายอื่น รวมถึงงานอื่นๆ ที่ได้รับมอบหมายจากหัวหน้าเมืองฝาย เช่น การเก็บค่าน้ำเพื่อตอบแทนผู้บริหารประจำปี ค่าซ่อมแซมฝายหรือค่าทำพิธีของฝนและเลี้ยงผีฝาย

4) ผู้ช่วยแก่เมือง มีอำนาจหน้าที่อยู่ในขอบเขตที่แก่เมืองหรือหัวหน้าน้ำในระดับหมู่บ้านซึ่งเป็นผู้แต่งตั้งตนมาจะมอบหมายให้เพื่อช่วยแบ่งเบาภาระรับผิดชอบเฉพาะในท้องถิ่นหรือหมู่บ้านของตนเท่านั้น

5) ล่ามน้ำหรือล่ามเมือง คือ บุคคลผู้นำข่าวสารต่างๆ จากหัวหน้าเมืองฝายหรือผู้ช่วยหัวหน้าไปบอกตัวสมาชิกผู้ใช้น้ำทราบ เช่น กำหนดนัดการประชุม วัน เวลา ทำงานชุดลอกเหมืองและซ่อมแซมฝายตลอดจนชนิดของเครื่องมือและอุปกรณ์ที่จะต้องนำไปด้วย และอื่นๆ ตามที่แก่ฝายมอบหมาย

6) เลียนน้ำหรือนายตรวจน้ำ ทำหน้าที่ดูแลเพื่อให้เกิดความสะดวกในการนำน้ำเข้ามายังเขตรับผิดชอบของตนตามรอบเวรที่กำหนดไว้ รวมทั้งตรวจตราการใช้ น้ำของสมาชิก

7) คนเฝ้าฝายและประตูปากเหมือง มีหน้าที่ดูแลตรวจตราสภาพของตัวฝายและประตูปากเหมือง คือ เฉพาะบริเวณหัวงานหรือหัวฝายโดยตรงโดยเฉพาะอย่างยิ่งในฤดูฝนหรือฤดูน้ำหลาก

อย่างไรก็ตามตำแหน่งต่างๆ ในการบริหารเมืองฝายเหล่านี้จะไม่เหมือนกันทุกฝาย เนื่องจากองค์กรเมืองฝายจะปรับตัวตามความเหมาะสมของท้องถิ่นนั้นๆ

สมาชิกผู้ใช้น้ำเป็นกลุ่มคนที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของระบบเมืองฝาย มีความหมายถึง ผู้ใช้น้ำที่ใช้น้ำร่วมในลำเหมืองเดียวกันหรือใช้น้ำร่วมในระบบเมืองฝายเดียวกัน ยึดถือและปฏิบัติตนตามข้อตกลงร่วมกันหรือไม่ขัดต่อประเพณีที่ยอมรับกันในกลุ่มของตน สำหรับกิจการเมืองฝายทุกประเภทที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เกิดความยุติธรรมแบ่งได้เป็น 1) สมาชิกในฐานะเจ้าของนา ซึ่งในสัญญาเหมืองฝายเรียกว่า “หัวหน้า” หมายถึง เจ้าของที่ดินที่ใช้น้ำในลำเหมืองเส้นนั้น (จะทำนาด้วยตนเองหรือไม่ก็ตาม) มีหน้าที่ต้องไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้งหัวหน้าฝาย ร่วมกับหัวหน้าคนอื่นๆ ร่างสัญญาเหมืองฝายขึ้นใช้บังคับสมาชิก และต้องออกเงินในการซ่อมแซมเหมืองฝาย 2) สมาชิกในฐานะผู้ทำนา คือ ผู้ที่ต้องไปทำงานชุดลอกซ่อมแซมเหมืองฝายเมื่อถึงฤดูการทำนา ซึ่งในสัญญาเหมืองฝายเรียกว่า “ลูกไร่” ซึ่งอาจมีทั้งเจ้าของนา ผู้เช่านา ผู้รับจ้างมาชุดลอก ซ่อมแซม

หรือลูกหลานที่ส่งมาทำงาน มีหน้าต้องฟังคำสั่งของหัวหน้าเหมืองฝาย ช่วยซ่อมแซมบำรุงรักษาเหมืองฝาย ทำงานขุดลอกเหมืองฝายตามกำหนด ไม่ลักขโมยน้ำด้วยวิธีการใดๆ และต้องเสียค่าปรับเมื่อทำผิดสัญญาเหมืองฝาย (วันเพ็ญ สุรฤกษ์, 2529:80-184)

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นภาพรวมของการจัดการเหมืองฝายในบริเวณแอ่งราบเชิงใหม่ ลำพูนซึ่งในรายละเอียดอาจแตกต่างกันไปตามลักษณะของทำเลที่ตั้งและขนบธรรมเนียมก่อนที่อาณาจักรล้านนาจะถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทย

3.1.2 เหมืองฝายเอกชน

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเมื่อรัชการที่ 5 ได้เปลี่ยนแปลงการปกครองในหัวเมืองล้านนา โดยการผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกรุงเทพฯ ทำให้กลุ่มเจ้านายของล้านนาถูกลดบทบาททำให้ต้องแสวงหาโอกาสโดยการค้าขายเหมืองฝายเพื่อบุกเบิกเป็นเจ้าของที่นั่น เกิดขึ้นโดยการขยายอิทธิพลดั้งเดิมของตนเข้ายึดที่นาของราษฎรมาเป็นที่นาหลวง ซึ่งเรียกกันว่า “นาเจ้า” และยังมีภาระงานเพื่อถางป่าเปิดใหม่เป็นพื้นที่นา แล้วขุดเหมืองฝายเพื่อทอดน้ำเข้าไปในบริเวณไร่นาที่เกิดขึ้นใหม่ ต่อมามีการขยายพื้นที่การปลูกข้าวออกไปภายหลังมีเส้นทางรถไฟก็ได้มีการขุดทำเหมืองฝายเพิ่มขึ้น เพื่อนำน้ำเข้าไปในบริเวณที่รกร้างว่างเปล่าสำหรับการเพาะปลูก ผู้ที่ริเริ่มทำเหมืองฝายจะต้องเป็นผู้ที่มีทุนทรัพย์มากหรือมีอำนาจและอิทธิพลมากพอที่จะระดมแรงงานจากราษฎรเพื่อขุดเหมืองฝายและแบ่งปันผลประโยชน์ร่วมกัน และในบางกรณีการระดมจากราษฎรก็เป็นไปในลักษณะของการใช้อิทธิพลเพื่อผลประโยชน์ส่วนบุคคล ดังมีผู้บรรยายไว้ว่า

“.....ก่อนที่จะขอจับจอง โกงสร้างที่ป่าแห่งหนึ่งแห่งใดเป็นนา ก็ต้องมีหัวหน้าเที่ยวตรวจดูที่ๆ จะขุดเหมืองดีฝาย คิดเอาน้ำเข้าไปใช้ให้ได้เสียก่อน จึงจะขออนุญาต โกงสร้างที่ป่าลงได้ และต้องขุดลำเหมืองรับน้ำมาจากที่ไกลๆ ด้วยน้ำจึงจะแรง... เพราะฉะนั้นการขุดเหมืองดีฝายก็เป็นการสำคัญสำหรับการทำอันหนึ่งผู้ที่มีทุนทรัพย์น้อยหรือกำลังน้อยก็ทำไม่สำเร็จ ต้องรวมกำลังกันมากๆ ช่วยกันขุดเหมืองดีฝายทอดเอาน้ำเข้าไปใช้ได้แล้ว จึงแบ่งที่ป่าขออนุญาต โกงสร้างลงเป็นนาให้ได้คนละเท่าๆ กัน แต่ผู้ที่เป็นหัวหน้าที่คิดจัดการต้องได้เนื้อที่นามากกว่าผู้ที่ออกแรงทำปนกรรมดา...”

(พรรณนิภา อพิษฐพงศ์, 2535: 126- 127)

เอกชนที่ลงทุนขุดเหมืองนอกจากเจ้านายพื้นเมืองแล้ว ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ พ่อค้าเงิน และราษฎรบางคนก็ได้ลงทุนขุดเหมืองทำฝายเช่นกัน เพื่อครอบครองที่ดินริมเหมืองและแบ่งให้

ราษฎรเช่าทำนา ตลอดทั้งได้รับผลประโยชน์จากการเก็บค่าใช้น้ำจากราษฎรที่ใช้น้ำจากลำเหมือง ซึ่งมักเก็บเป็นผลผลิตในอัตราที่แน่นอน ซึ่งมีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าเจ้านายพื้นเมืองบางคนได้พยายามที่จะลงทุนขุดเหมืองทำฝาย เช่น เจ้าราชวงศ์ ณ เชียงใหม่ ได้ขออนุญาตขุดเหมืองฝายน้ำแม่ลาย ที่บ้านห้วยแก้ว ตำบลออนเหนือ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ โดยราษฎรยินยอมเสียข้าวให้แก่เจ้าราชวงศ์ในอัตราไร่ละ 1-2 ตัง เป็นค่าตอบแทนในการใช้น้ำจากลำเหมืองที่เจ้าราชวงศ์ขุดขึ้นแต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้มีการดำเนินการหรือไม่ เจ้าทักษิณนิเกศน์ ได้ลงทุนขุดเหมืองทำฝาย ที่ตำบลท่าวังตาล อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่ โดยเก็บค่าใช้น้ำจากราษฎรเป็นผลผลิตข้าวในอัตราไร่ละ 1 ตังต่อปี เจ้าราชภคินัย (เมืองชื่น ณ เชียงใหม่) ได้ลงทุนขุดเหมือง ที่อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ โดยเรียกเก็บค่าใช้น้ำจากเจ้าของนาในอัตรา 3 ไร่ ต่อ 2 รูปี ตัวอย่างของการขุดเหมืองทำฝายเพื่อครอบครองที่นาของเจ้านายพื้นเมือง ได้แก่ กรณีของเจ้าแก้วนารัฐ ซึ่งได้ครอบครองพื้นที่ป่าในอำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ ประมาณ 1,000 ไร่ ด้วยความร่วมมือจากข้าราชการท้องถิ่น นอกจากนั้นเจ้าแก้วนารัฐยังได้ร่วมกับกับเจ้าราชภคินัย ริเริ่มการขุดเหมืองฝายในเขตอำเภอจอมทอง โดยเหมืองแห่งนี้มีความยาวถึง 16 กิโลเมตร ใช้เวลาสร้างนานถึง 7 ปี ทั้งมีครอบครัวผู้ใช้น้ำร่วมลงแรงสร้างอีกประมาณ 350 ครอบครัว เมื่อขุดเหมืองเสร็จแล้วราษฎรได้ส่วนแบ่งครอบครัวละ 5 ไร่ ส่วนหัวหน้าเหมืองฝายและผู้ช่วยได้ครอบครองที่นาคนละ 30 ไร่ และ 10 ไร่ ตามลำดับ สำหรับเจ้าแก้วนารัฐเองได้นาประมาณ 300 ไร่

การลงทุนขุดเหมืองฝายของเจ้านายพื้นเมืองมีผลดีต่อราษฎรในแง่ที่ราษฎรมีพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น อีกทั้งสามารถใช้น้ำจากลำน้ำเหมืองเพื่อการเพาะปลูกได้ โดยส่วนใหญ่ราษฎรจะต้องจ่ายค่าใช้น้ำหรือค่าเช่านาให้แก่เจ้านาย เป็นผลผลิตข้าวในอัตราที่แน่นอนโดยไม่ทำให้ราษฎรเดือดร้อนมากนัก กล่าวได้ว่าการลงทุนขุดเหมืองฝายเพื่อจับจองที่นาของเจ้านาย มีเงื่อนไขมาจากการที่ระบบเศรษฐกิจได้ขยายตัวเป็นแบบการค้ามากขึ้น โดยเฉพาะภายหลังการสร้างทางรถไฟถึงเชียงใหม่ ใน พ.ศ. 2464 ข้าวได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของล้านนา มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไปอย่างกว้างขวาง ส่งผลให้ที่ดินกลายเป็นอสังหาริมทรัพย์ที่มีมูลค่า ดังนั้นเอกชนที่ลงทุนขุดเหมืองเพื่อบุกเบิกที่นา จึงมีทั้งเจ้านายพื้นเมือง ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ คนจีน และราษฎรต่างแข่งขันกันขุดทำเหมือง ต่อมาที่นาในครอบครองก็ตกเป็นมรดกของลูกหลาน (พรรณนิภา อพิษฐพงศ์, 2535)

3.2 สิทธิชุมชนกับการจัดการเหมืองฝายวังไฮ

ภาพที่ 3.1 ฝายวังไฮ

ภาพที่ 3.2 หลักฝาย (ฝายวังไฮ)

การพิจารณาพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับระบบเหมืองฝายในฐานะที่เป็นระบบทรัพย์สินร่วมกันของชุมชน (communal property system) อันเป็นแนวความคิดที่เกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์ที่สำคัญของชุมชนซึ่งตั้งอยู่บนหลักการของสิทธิการใช้ทรัพยากรที่มีระบบการจัดการโดยกลุ่มผู้ใช้ซึ่งจะกำหนดกฎเกณฑ์ว่าใครบ้างมีสิทธิใช้ ใครบ้างไม่มีสิทธิและควรรี้อย่างไร ซึ่งในพื้นที่ที่ศึกษาจะเรียกระบบสิทธิ์นี้ว่าสิทธิหน้าหมู่บ้านซึ่งมักถูกรัฐในปัจจุบันที่มุ่งเน้นการปกครองตามกฎหมายมองข้ามเพราะกฎหมายของรัฐมักจะยอมรับเฉพาะระบบกรรมสิทธิ์เกี่ยวกับทรัพย์สินของรัฐและทรัพย์สินส่วนบุคคลเท่านั้น ทำให้เกิดการมีระบบกรรมสิทธิ์ซ้อนบนพื้นที่เดียวกันหลายระบบ (ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ, 2536)

3.2.1 ประวัติศาสตร์

เหมืองฝายวังไฮตั้งอยู่ในพื้นที่เป้าหมาย 3 หมู่บ้านคือ บ้านม่วงม่วง บ้านคง บ้านทุ่งหลุก อยู่ในเขตการปกครองของอำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ โดยมีอาณาเขตติดต่อดังนี้ คือ ทิศเหนือจรด บ้านไตรสภากาม ตำบลปิงโค้ง อำเภอเชียงดาวทศใต้จรด บ้านแม่กะ ตำบลเชียงดาว ทิศตะวันออกจรดป่าสงวนแห่งชาติป่าเชียงดาว ทิศตะวันตก จรดเทศบาลตำบลเชียงดาว ฝายวังไฮมีพื้นที่รองรับน้ำ 3 หมู่บ้าน มีจำนวนพื้นที่การเกษตร 1,012 ไร่ ใช้น้ำจากลำน้ำแม่ปิงผันเข้าสู่มาโดยการสร้างฝายตอกหลักโดยการใช้หิน ไม้ กระสอบทรายกั้นน้ำ

ฝายแห่งนี้ตามบันทึกของแก่ฝาย เล่าว่า ฝายวังไฮสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2445 โดยใช้ไม้ลำยาว 4 สอก ตอกเป็นแถว แล้วทำปากลงกั้นหอบหินใต้น้ำสำเร็จและช่วยกันขุดลำเหมืองจนได้นำน้ำเข้ามา ในช่วงแรกใช้ได้เพียง 2 ปี พอน้ำปิงนอง (น้ำเอ่อล้นตลิ่ง) มีไม้ซุงไหลมาจนทำให้ฝายขาด ผู้ใช้น้ำก็เลยทิ้งให้ฝายวังไฮร้างไปประมาณ 3 ปี ต่อมาปี พ.ศ. 2540 พ่อท้าวสิงห์ ได้นำผู้ใช้น้ำช่วยกันสร้างฝายวังไฮขึ้นมาใหม่โดยใช้วิธีการเดิมคือตอกหลักไม้ลำซับปากเข้าขานาเป็นช่องๆ ช่วยกันหอบหินใต้น้ำจนได้นำน้ำเข้ามา ในครั้งนี้ใช้ได้ประมาณ 4 ปี ฝายก็ขาดอีกจึงถูกปล่อยให้ร้าง พ.ศ. 2457 เจ้าราชทานอยู่เวียงเชียงใหม่ ท่านขึ้นมาเที่ยวหาพ่อท้าวสิงห์ ท่านก็ได้เห็นที่ดินพอที่จะเอาเป็นที่นาได้เจ้าราชทานก็เลยพักอยู่บ้านพ่อท้าวสิงห์ ท่านล้มไผ่ขุดเป็นนาได้ 100 ไร่ พ.ศ. 2460 เมื่อได้เนื้อที่นาแล้ว เจ้าราชกับพ่อกำนันปัญญาร่วมกับผู้ใช้น้ำช่วยกันสร้างฝายวังไฮขึ้นมาอีกครั้ง โดยใช้หลักไม้ไผ่ 2 สอก 3 สอก หลักไม้ลำ 4 สอก ตอกใช้ปากลงกั้นอย่างเก่า ขุดลอกลำเหมืองให้ใช้ได้ดังเดิม เจ้าราชอยู่ได้ 7 ปีก็กลับเชียงใหม่ให้เจ้าสมลูกของท่านขึ้นมาดูแลนาแทน พ่อกำนันปัญญาก็ให้พ่อน้อยแปลงลูกของท่านดูแลฝายวังไฮต่อ

พ.ศ. 2467 พ่อน้อยแปลงดูแลฝายวังไฮ ได้ 8 ปี ท่านก็ลาออกพ.ศ.2475 พ่อตัน เมืองมิ่ง เป็นแก่ฝายคนแรก ได้ 15 ปีเกิดเหตุการณ์ฝายขาด 2 ครั้งก็ช่วยกันสร้างจนได้ใช้น้ำเข้ามา พ.ศ. 2490

พ่ออุ้ยตันก็ลาออก พ่ออุ้ยอุ้นมาเป็นแก่ฝ่ายเป็นได้ 4 ปีก็ลาออก พ.ศ. 2494 ให้พ่ออุ้ยหนาน ชิโด เหลืองเป็นแก่ฝ่ายแทนจนถึง พ.ศ. 2500 ก็ลาออก พ.ศ. 2500 พ่อหลวงเฮือน โถเหลือง เป็นแก่ฝ่าย แทน ในปี พ.ศ. 2506 ฝ่ายขาดอีกคราวนี้พ่อหลวงเฮือนก็ให้เอาหลักไม้ไผ่ 2 สอก 3 สอก ไร่ละ 20 เล่มหลักไม้ลำ 4 สอก ไร่ละ 5 เล่ม ไม้ค้ำว 8 สอกคนละ 5 เล่ม เสวียนคนละ 3 ลูก 2 สอก 4 สอก ใช้ ก้อนหินขนาด 50 เซนติเมตร วัดเส้นผ่านศูนย์กลางได้ 4 นิ้วไร่ละ 30 ลูกผู้ใช้น้ำช่วยกันสร้างได้ 1 เดือนจนสำเร็จ พ่อหลวงเฮือนเป็นแก่ฝ่ายจนถึง พ.ศ. 2509 พ.ศ. 2509 พ่อหลวงแสน หมู่ 6 เป็น แก่ฝ่ายแทน พ่อหลวงแสนเป็นได้ 1 ปี ฝ่ายก็ขาดอีก ผู้ใช้น้ำก็ช่วยกันสร้างขึ้นมาอีก พ.ศ.2512 พ่อ หลวงแสนลาออกเอาพ่อหลวงเฮือนกลับมาเป็นแก่ฝ่ายอีกครั้ง พ.ศ. 2514 พ่อหลวงเฮือนให้เอาหลัก ใหญ่ขนาด 15 ซม. ยาว 10 สอกใช้ลูกตุ้มหนัก 100 กิโลกรัมมาตอก ใช้แรงงานวันละ 15 คน ทำได้ เดือนครึ่งเก็บเงินผู้ใช้น้ำซื้อหินมาใส่ ตั้งแต่นั้นมาผู้ใช้น้ำก็เก็บเงินซื้อหินมาซ่อมทุกปี พ่อหลวงเฮือน ลาออก พ่อหลวงทอง ดาวแสง เป็นแก่ฝ่ายแทน หลังจากนั้นพ่อหลวงทองลาออก กำนันศรีทน ดาวแสง เป็นแก่ฝ่ายแทน กำนันศรีทนลาออก นายแก้ว ชีธรรมเข้ามาเป็นแก่ฝ่ายต่อ นายแก้ว ชีธรรมออกได้ นายมาฟองไหลเป็นประธานแก่ฝ่ายมาจนถึง (พ.ศ. 2547) ปัจจุบัน (พ.ศ. 2547) ใน พื้นที่ 1,012 ไร่ ซึ่งรับน้ำจากฝายวังไสนั้นแบ่งเป็น เป็นพื้นที่ทำการเกษตรจากบ้านม่วงหม่อง 232 ไร่ มีสมาชิกผู้ใช้น้ำ 52 ราย พื้นที่ทำการเกษตรบ้านดง 392 ไร่ มีสมาชิกผู้ใช้น้ำ 52 ราย บ้านทุ่งหลุก 388 ไร่ สมาชิกผู้ใช้น้ำ 66 ราย รวมผู้ใช้น้ำทั้งสิ้น 170 ราย

3.2.2 การจัดการน้ำและเหมืองฝายวังไฮ

การบริหารจัดการน้ำที่ประสิทธิภาพจำเป็นต้องเลือกผู้นำที่มีประสิทธิภาพ เหมืองฝาย วังไฮมีผู้บริหารเหมืองฝายทั้งหมด 6 คน ประกอบด้วย 1) นายมา ฟองอินไหล ประธานเหมืองฝาย วังไฮเป็นผู้ใช้น้ำที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านทุ่งหลุก 2) นายเรือน คำตา รองประธานเหมืองฝายและเป็น แก่เหมืองแก่ฝายบ้านทุ่งหลุก 3) นายแดง ยะกุล เป็นกรรมการเหมืองฝายและเป็นแก่เหมืองแก่ฝาย บ้านดง 4) นายวิลาส ใจคำ เป็นกรรมการเหมืองฝายและเป็นแก่เหมืองแก่ฝายบ้านม่วงหม่อง กรรมการเหมืองฝายทำหน้าที่เป็นผู้นำในการจัดการน้ำแต่ละหมู่บ้าน โดยเฉพาะนายวิลาส ใจคำ จะต้องมีผู้ช่วยอีก 2 คน ในฐานะที่ฝายวังไฮตั้งอยู่ที่บ้านม่วงหม่อง จึงต้องใช้คนปิดเปิดปากเหมือง เป็นคนบ้านม่วงหม่องอีก 2 คน ได้แก่ 5) นายประจักษ์ บุญเรือง และ 6) นายวุ่น ปิงเมือง

ผู้บริหารเหมืองฝายที่นี้จะต้องเป็นผู้ที่มีอาชีพหลักคือการทำนาเท่านั้น ผู้ใช้น้ำจึงได้เลือก และให้ความไว้วางใจในฐานะที่เป็นผู้ที่ชำนาญในการบริหารจัดการน้ำที่สัมพันธ์กับความรู้ความ เข้าใจในการปลูกข้าวและพืชผักอื่นๆ ที่ต้องการใช้น้ำจากฝายวังไฮ นอกจากนี้ทักษะที่จำเป็นอย่าง

ยิ่งของกรรมการ โดยเฉพาะคนเปิดปิดปากเหมืองคือทักษะในการว่ายน้ำและดำน้ำ คณะกรรมการเหมืองฝายประกอบด้วย ประธานเหมืองฝาย รองประธานเหมืองฝาย แก่เหมือง หมู่บ้านละ 1 คน คนเปิดปิดน้ำและเฝ้าประตูปากเหมือง บทบาทของแก่เหมืองแก่ฝายเป็นหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการและจัดสรรน้ำโดยเฉพาะอย่างไรก็ตามจากการศึกษาพบว่าบทบาทแก่เหมืองแก่ฝายยังเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งของชุมชนในด้านอื่นๆ อีกด้วยนอกเหนือจากข้อตกลงเกี่ยวกับการใช้น้ำ นั่นคือ บทบาทในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งของผู้ใช้น้ำจะมีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาลผลิตชนิดพืชและนิสัยใจคอของผู้ใช้น้ำชาวสวนที่เปลี่ยนแปลงไปตามแรงกดดันทางเศรษฐกิจและสังคม ในกรณีฝายวังไฮแม้มิได้ขาดแคลนน้ำจนถึงขนาดว่าผู้ใช้น้ำแย่งน้ำกันใช้ แต่สถานการณ์ที่บั่นทอนชุมชนอันได้แก่ปัญหาความยากจนเชิงเปรียบเทียบ การสะสมความมั่งงั่งของผู้ใช้น้ำ แรงกดดันจากการส่งลูกเรียนหนังสือ การใช้ระบบเกียรติยศและการยกย่องนับถือคนมีเงินและระบบคุณค่าที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นตัวนำมาซึ่งความขัดแย้งอันสำคัญระหว่างผู้ใช้น้ำและคนรุ่นถัดไป ซึ่งปัญหาของผู้ใช้น้ำนั้น ไม่ได้เป็นปัญหาเรื่องน้ำเพียงเรื่องเดียวแต่ยังสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านที่รับอิทธิพลจากโลกข้างนอก บทบาทของแก่เหมืองแก่ฝายจึงมิได้สัมพันธ์แต่เรื่องน้ำแต่เกี่ยวโยงแนบแน่นกับปัจจัยการผลิตของชุมชนและสังคมที่เกี่ยวข้องอย่างซับซ้อน

บทบาทของแก่เหมืองแก่ฝายจึงมีหลายระดับ ตั้งแต่ระดับครัวเรือน ระดับชุมชนผู้ใช้น้ำ และระดับเครือข่ายซึ่งต้องสัมพันธ์กับภายนอกมากขึ้นตั้งแต่เครือข่ายองค์กรผู้ใช้น้ำที่เกี่ยวข้องกับการใช้น้ำทางการเกษตร เครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้ามาเสริมแนวความคิดในการบริหารจัดการน้ำและให้ความรู้จากภายนอกเรื่องนโยบายของรัฐ นอกจากนี้ปัญหาต่างๆ ในแต่ละระดับแล้วจากการเก็บข้อมูลสนามยังพบว่าบทบาทของแก่เหมืองแก่ฝายในระดับปัจเจกบุคคลหรือ บุคลิกภาพส่วนตัวยังเอื้อต่อการยอมรับของผู้ใช้น้ำได้ดีอีกด้วย

1) ในระดับครัวเรือน บทบาทแก่เหมืองแก่ฝายในการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจในครัวเรือนให้กับผู้ใช้น้ำที่ใช้น้ำก็นับได้ว่าเป็นเรื่องสำคัญ กรณีที่ผู้ใช้น้ำเดือนร้อนเป็นการส่วนตัวขอยืมเงินโดยไม่คิดดอกเบี้ยจากผู้นำเหมืองฝาย หรือกรณีที่ถูกหลานหรือคนในครอบครัวเจ็บป่วยไม่สบายผู้ใช้น้ำได้ขอให้แก่เหมืองแก่ฝายที่มีรถยนต์พาไปส่งโรงพยาบาล หรือการอาศัยรถเข้าไปทำธุระในเมืองโดยไม่คิดค่าโดยสาร การเหมารถยนต์ผู้นำเหมืองฝายไปร่วมงานปอยหลวง สลากภัตที่ต่างถิ่น การใช้รถกระบะไปช่วยขนของเครื่องใช้ในงานศพ งานแต่งงาน งานบวชของลูกหลานโดยไม่คิดค่าใช้จ่าย

จะเห็นได้ว่าบทบาทเหล่านี้เป็นด้านกลับของบทบาทด้านการแก้ไขปัญหาคความขัดแย้ง หมายความว่า เป็นบทบาทในด้านที่สนับสนุนให้เกิดภูมิคุ้มกันปัญหาความขัดแย้งของชุมชนผู้ใช้น้ำ เนื่องจากกิจกรรมของครัวเรือนที่แก่เหมือนแก่ฝ่ายเข้าไปสัมพันธ์ด้วยนั้นแสดงให้เห็นถึงพลังของ จารีตในชุมชนที่ยังแฝงความเอื้ออาทร ความเมตตาปราณีและมีน้ำใจต่อเพื่อนบ้านที่ยังหลงเหลืออยู่ แม้ว่าชุมชนผู้ใช้น้ำจะถูกครอบงำไปด้วยการบริโภคนิยมและเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมที่แลกเปลี่ยนสินค้า และแรงงานในการผลิตด้วยระบบเงินตราก็ตาม อย่างไรก็ตามกลไกทางศีลธรรม จารีตประเพณีก็ ยังเปรียบเสมือนกาวที่ยังคงพยายามมีบทบาทในการเชื่อมร้อยความสัมพันธ์ของผู้ใช้น้ำผ่านจารีต ประเพณีแบบองค์กรเหมืองฝาย แม้ปัจจุบันจะถูกวิธีการผลิตแบบเกษตรแผนใหม่ครอบครองไป แล้วยก็ตาม

2)ระดับชุมชน จากการทำวิธีการผลิตแบบการเกษตรแผนใหม่ได้เข้ามามีบทบาทสำคัญใน การผลิตของผู้ใช้น้ำผู้ใช้น้ำจากฝายวังโฮ จากเดิมที่ผู้ใช้น้ำปลูกข้าวนาปีไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือน เมื่อแรงกดดันทางเศรษฐกิจมีเพิ่มมากขึ้นก็ทำให้ผู้ใช้น้ำบางคนต้องทำการปลูกข้าว 2 ครั้งในรอบ 1 ปี ภาษาผู้ใช้น้ำเรียกการปลูกข้าวนาปรังว่าข้าวนาดอ ข้าวนาดอนีเองที่ผู้ใช้น้ำปลูกเป็นครั้งที่สองโดย พันธุ์ข้าวที่นิยมปลูกข้าวเจ้าหรือข้าวหอมมะลิ ซึ่งเป็นข้าวที่ผลิตไว้ขายในท้องตลาดมิได้ผลิตเพื่อ การบริโภคอย่างเดียว ทำให้การจัดการน้ำที่จากเดิมผู้ใช้น้ำปลูกข้าวในฤดูทำนาเหมือนกันหมด หลัง เก็บเกี่ยวก็ปลูกพืชสวนพืชไร่ การจัดการน้ำไม่เป็นปัญหาเนื่องจากพืชที่ปลูกไม่แตกต่างกันมากนัก แต่เมื่อมีการปลูกข้าวสองครั้งต่อปี ทำให้ผู้ใช้น้ำที่ปลูกข้าวนาปรังต้องการใช้น้ำในปริมาณที่ มากกว่าปกติจนต้องลักลอบใช้น้ำในเหมืองสายที่ไม่ได้รับอนุญาตหรือที่ผู้ใช้น้ำเรียกว่าเหมืองขี้นา หรือ เหมืองที่ผู้ใช้น้ำใช้ระบายน้ำทิ้งหลังจากรดน้ำสวนผักเสร็จแล้ว เมื่อผู้ใช้น้ำที่ปลูกข้าวนาดอกก็ ทำให้น้ำท่วมพืชผักในพื้นที่ถัดไปที่อยู่ต่ำกว่าพื้นที่ปลูกข้าว ทำให้เจ้าของสวนได้รับความเสียหาย ต้องไปตกลงทำความเข้าใจกันโดยใช้กฎเกณฑ์ของเหมืองฝายกันที่บ้านของแก่ฝ่าย ซึ่งต้องใช้ วิธีการตักเดือนและเรียกค่าปรับกันตามกฎระเบียบจึงแก้ไขปัญหาคได้ อีกกรณีหนึ่งการปลูกพืชที่มา กชนิดและหลากหลาย โดยเฉพาะพืชไร่ที่เข้ามาในชุมชนผู้ใช้น้ำโดยการสนับสนุนของบริษัท ธุรกิจ การเกษตร เช่น มันอีลู (มันฝรั่ง) ข้าวสาลี (ข้าวโพดหวาน) นอกจากนี้ก็มีกระเทียม กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก ผักกาดขาว ผักกาดกวาดสูง ผักกาดพื้นเมือง ผักชี ต้นหอม ผักคะน้า ยาสูบ มะเขือยาว ลำไย ลิ้นจี่ ทำให้การบริหารจัดการน้ำของผู้ใช้น้ำเกิดปัญหาซับซ้อนตามความหลากหลายของชนิด พืชที่จำเป็นต้องใช้และควบคุมน้ำที่ต่างกัน บางครั้งผู้ใช้น้ำไปลักลอบเปิดปากเหมืองเองโดยผลการ เพื่อให้พืชของตนเองได้น้ำแต่ในขณะที่เดียวกันกลับไปท่วมพืชของผู้ที่ไม่ต้องการน้ำในเวลานั้นก็ เป็นปัญหาพอสมควร ทำให้คนปิดเปิดปากเหมืองต้องแก้ไขปัญหาคโดยการหาไม้ใหม่มาปิดและเมื่อ

ไว้แล้วพอเปิดปากเหมืองเสร็จแล้วแก่ฝ่ายก็ต้องแบกไม้กลับมาเก็บไว้ที่บ้านเพื่อรักษาไว้ใช้ประโยชน์เป็นของส่วนรวมต่อไป

ดังนั้นบทบาทของแก่เหมืองแก่ฝ่ายจึงไม่ใช่แค่บทบาทหน้าที่แต่เป็นสำนึกที่เกี่ยวข้องกับการจัดการปัญหาของชุมชนและสังคมไปด้วยเนื่องจากความเป็นแก่เหมืองมีค่าเท่ากับเป็นผู้นำทางธรรมชาติของผู้ใช้น้ำที่ถูกเลือกมาด้วยประสบการณ์และความไว้วางใจ เมื่อผู้ใช้น้ำมีเรื่องมีราวก็สามารถให้ความเป็นธรรมแก่ผู้ที่เกี่ยวข้องได้มากกว่าแค่เรื่องการจัดสรรน้ำเท่านั้น บทบาทและการจัดการเหมืองฝ่ายของแก่เหมืองแก่ฝ่ายจึงขึ้นกับมุมมองต่อมนุษย์และท่าทีต่อการแก้ไขปัญหา ตลอดจนการจัดสรรผลประโยชน์ในชุมชนให้เป็นธรรม การจัดสรรความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการแก้ไขความขัดแย้งในการบริหารจัดการน้ำจึงไม่ได้แยกการจัดการออกจากสังคมนอบข้าง แต่ต้องอาศัยหลักในการจัดการปัญหาที่มีมุมมองและท่าทีต่อการให้ความสำคัญของบริบทชุมชนรอบข้างมากกว่าการจัดการเหมืองฝ่ายเพียงอย่างเดียว

กฎระเบียบและข้อตกลงในการใช้น้ำ

ในการจัดสรรน้ำนั้นฝ่ายวังโสภาจะมีการร่างกฎระเบียบเพื่อบังคับใช้แก่สมาชิกผู้ใช้น้ำร่วมกันดังนี้

1) ผู้ใช้น้ำที่เป็นเจ้าของนาและเป็นสมาชิกเหมืองฝ่ายวังโสภาต้องแจ้งการครอบครองพื้นที่ว่ามีกี่ไร่ เพื่อจะได้นำตัวเลขดังกล่าวมาเป็นพื้นฐานในการคำนวณจำนวนแรงงานในการส่งแรงงานมาร่วมกิจกรรมล่องเหมืองตีฝายและซ่อมแซมเหมืองฝ่ายประจำปี โดยผู้ที่มีนา 1-10 ไร่จะต้องส่งแรงงานมาทำงาน 1 คน หรือภาษาพื้นเมืองเรียกว่า 1 แรง ผู้ที่มีนา 10 ไร่ขึ้นไปส่งแรงงานมาทำงาน 2 คน

2) ถ้าผู้ใช้น้ำไม่ให้ความร่วมมือในการไปทำงานฝ่ายคณะกรรมการเหมืองฝ่ายสามารถงดสิทธิในการใช้น้ำของผู้ใช้น้ำผู้นั้นได้ ถ้าผู้ใช้น้ำผู้ใดขาดโดยไม่ส่งแรงงานไปทำงานแทนจะต้องถูกปรับเป็นเงิน 150 บาท

3) ผู้ใช้น้ำที่ไม่สามารถไปทำงานฝ่ายได้นั้นสามารถฝากงานฝ่ายให้แก่คณะกรรมการเหมืองฝ่ายหรือกำนัน ซึ่งจะสามารถรับได้ไม่เกินคนละ 20 ไร่ รวมปริมาณที่ดินของตนเองโดยเอาเงินมาจ่ายแทนแรงงานไร่ละ 200 บาท หรือว่าจ้างคนอื่นมาทำการแทนได้

4) หลักเสาที่จะนำมาตอกฝายนั้นผู้ใช้น้ำจะต้องนำมาเอง โดยกำหนดไว้ดังนี้ หลักสั้น ไร่ละ 20 เล่ม หลัก 2 สอก แรงละ 10 เล่ม หลัก 3 สอก แรงละ 5 เล่ม หลัก 8 สอก แรงละ 8 เล่ม

ประชุมสมาชิกเมืองฝาย

การประชุมประจำปีของกลุ่มเมืองฝายวังไฮในปีนี้จัดขึ้นในวันที่ 17 มีนาคม 2547 ก่อนมีการเรียกประชุมประธานเมืองฝายจะให้แก่เมืองของแต่ละหมู่บ้านไปบอกกล่าวสมาชิกล่วงหน้า 2 วัน โดยจะมีการประกาศเสียงตาสายภายในหมู่บ้านบ้านให้สมาชิกผู้ใช้น้ำจากเมืองฝายเข้าร่วมการประชุมโดยพร้อมเพรียงกันที่ลานฝายวังไฮ

การประชุมเริ่มขึ้นเวลา 09.00 น. โดยประธานเมืองฝายชี้แจงให้ผู้ใช้น้ำทราบเกี่ยวกับรายรับและรายจ่ายของเมืองฝายในปีที่ผ่านมา ซึ่งมีรายรับจากค่าบำรุงสมาชิกเมืองฝายของกลุ่มผู้ใช้น้ำ เป็นเงิน 5,450 บาท มีรายจ่ายค่าน้ำมันรถเดินทางไปซื้อกล่องหิน 700 บาท ค่าซื้อกล่องหินกล่องละ 850 บาท จำนวน 50 กล่อง เป็นเงิน 42,500 บาท จ่ายค่ารถขนกล่องหินและค่าอาหารในการเดินทางไปปรับกล่องหิน 1,000 บาท ซื้อตะปูขนาด 4 นิ้ว 1 หีบ ราคา 450 บาท จ่ายค่าน้ำแข็งใช้ในการเลี้ยงคนไปเลี้ยงเมือง 100 บาท จ่ายค่ากระสอบสำหรับใส่ทรายเพื่อซ่อมแซมเมืองฝาย 100 ใบๆ ละ 5 บาท เป็นเงิน 500 บาท จ่ายค่าซื้อฟริกปรุกลาบในงานเลี้ยงฝาย 1 กิโลกรัม 165 บาท ซื้อสุราสำหรับเลี้ยงผู้ใช้น้ำที่มาร่วมงานเลี้ยงฝาย 1,200 บาท จ่ายค่าซื้อเครื่องปรุงอาหารวันเลี้ยงฝาย เป็นต้นว่า น้ำปลา ผงชูรส มะนาว 275 บาท ซื้อตะปูเพื่อซ่อมแซมเมืองฝายเพิ่มอีก 6 กิโลกรัม 150 บาท ซื้อทรายมาใส่กระสอบ 4 ล้ารถกะบะ ล้าละ 400 บาทเป็นเงิน 1,600 บาท ซื้อดินลูกรังเพื่อถมคันเมืองป้องกันตลิ่งพังทะลาย 10 ล้ารถกะบะ ล้าละ 70 บาท เป็นเงิน 700 บาท รวมค่าใช้จ่ายของฝายวังไฮในปี พ.ศ 2546 ทั้งสิ้น 49,340 บาท เมื่อชี้แจงเป็นที่เรียบร้อยแล้วประธานเมืองฝายแจ้งให้ทราบว่าในปีนี้จะมีการทำจดหมายไปขอรับการบริจาคเงินจากองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นจำนวน 50 คิวๆ ละ 300 บาท คิดเป็นเงิน 15,000 บาท และทำจดหมายไปขอจากคุณจุลพันธ์ ออมรวิวัฒน์ ว่าที่ผู้สมัครสภาผู้แทนราษฎรพรรคไทยรักไทยเป็นจำนวน 200 คิวคิดเป็นเงิน 60,000 บาท ประธานเมืองฝายเล่าให้ผู้ศึกษาฟังว่าถ้าปีไหนได้รับการสนับสนุนจากบุคคลภายนอกหรือองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นจำนวนที่เพียงพอสำหรับความจำเป็นในการใช้จ่ายของเมืองฝายแล้วก็ไม่จำเป็นต้องมีการเก็บเงินจากผู้ใช้น้ำ เพราะฉะนั้นผู้ใช้น้ำที่นี้จึงใช้น้ำฟรี แต่ถ้ามีเงินไม่เพียงพอกับค่าใช้จ่ายก็ต้องระดมเงินจากผู้ใช้น้ำให้ช่วยกันออกค่าใช้จ่ายโดยในปีนี้จะมีการเก็บเงินสมทบจากผู้ใช้น้ำในการทำพิธีเลี้ยงฝายรายละ 10 บาท โดยจะมีแก่ฝายของแต่ละหมู่บ้านเป็นผู้เก็บพร้อมกับเจ้าชื่อผู้มาร่วมงาน หลังจากนั้นก็นำเงินสดของแต่ละหมู่บ้านนำส่งที่ประธานเมืองฝายเป็นผู้เก็บไว้ ถ้าปีใดมีเงินสดเหลือประธานและแก่ฝายจะร่วมกันนำเงินไปฝากธนาคารใกล้หมู่บ้าน

หลังจากชี้แจงทางการเงินเรียบร้อยแล้วประธานเมืองฝายและแก่เมืองทุกหมู่บ้านก็ขอลาออกจากการเป็นกรรมการเมืองฝายเนื่องจากครบวาระอายุการทำงาน 1 ปีแล้ว หลังจากนั้นมีการเลือกตั้งประธานเมืองฝายและแก่เมืองชุดใหม่ ปรากฏว่ากลุ่มผู้ใช้น้ำได้เลือกประธานคนเดิม

และคณะกรรมการชุดเดิมเข้ามาทำงานเนื่องจากเป็นผู้ที่ผู้ใช้น้ำให้ความไว้วางใจต่อไปก็เป็นเรื่องของกรรมนัดหมายวันและเวลาในการล้อมเหมืองและการซ่อมแซมฝาย โดยในปีนี้กำหนดให้ผู้ใช้น้ำเอาไม้หลัก ขนาด 50 เซนติเมตร มาไร่ละ 10 เล่ม ไม้หลัก 1 เมตรครึ่ง แรงงานละ 10 เล่ม (จำนวนแรงงานที่ล้อมเหมืองตีฝายผู้ใช้น้ำต้องส่งตามจำนวนไร่ของนาที่ทำในปีนี้ ถ้าทำนาไม่เกิน 10 ไร่ ต้องส่งแรงงาน 1 คนและไม้หลัก 10 เล่ม) ไม้ค้ำหน้ากว้าง 4 นิ้ว ยาว 8 สอก คนละ 2 แผ่น (ใช้สำหรับปูไปบนสันฝายเพื่อให้ผู้ใช้น้ำเหยียบในช่วงซ่อมแซมฝาย) อุปกรณ์ที่ต้องเตรียมไปในวันซ่อมแซมฝายคือค้อนหน้าแวนเป็นอุปกรณ์ที่ใช้ตีเพื่อตอกหลักฝาย ในปีนี้กำหนดวันตีฝายเป็นวันที่ 27 เมษายน ไครมาช้ากว่า 09.00 น. จะถูกปรับรายละ 100 บาท ถ้าขาดถูกปรับ 150 บาทและไม่นำอุปกรณ์มาตามที่ตกลงกันไว้เสียค่าปรับตามจำนวนไม้หลักที่นำมาไม่ครบจำนวนคือเล่มละ 10 บาท หลังจากประชุมเสร็จแล้วผู้ใช้น้ำก็แยกย้ายกันไปเตรียมไม้หลักฝายตามความรับผิดชอบเพื่อรอวันซ่อมเหมืองฝายตามนัดหมาย

ตารางที่ 3.1 ปริมาณที่นาใช้ทำนาในกลุ่มน้ำเชียงดาว ปี พ.ศ. 2547

ปริมาณที่นาที่ทำในปีนี้	จำนวนผู้ใช้น้ำ (คน)	คิดเป็นจำนวนร้อยละ
ทำนา 1-5 ไร่	116	63.38
ทำนา 5-10 ไร่	66	36.06
ทำนา 10-20 ไร่	1	0.54

ในปีนี้มีผู้ใช้น้ำ 183 ราย แบ่งเป็นบ้านม่วงซ้อง 64 ราย ทำนา 232 ไร่ บ้านดง 52 ราย ทำนา 392 ไร่ บ้านทุ่งหลุก 67 รายทำนา 388 ไร่ รวมพื้นที่ทำนาที่รับน้ำจากฝายวังไฮเป็น 1,012 ไร่ จะเห็นได้ว่าจำนวนผู้ถือครองที่นาในการทำนาปีส่วนใหญ่ทำนาเพียง 1-5 ไร่ รองลงมา 5-10 ไร่ และมีผู้ทำนามากที่สุด 12 ไร่เพียงรายเดียวเท่านั้น ผู้ใช้น้ำส่วนใหญ่ปลูกข้าวไว้รับประทานในครัวเรือน ถ้าปีใดข้าวเหลือจึงขายหลังจากฤดูทำนาก็ออกไปรับจ้างในภาคเกษตรหรือทำไร่ข้าวโพดและปลูกถั่วเหลือง

ซ่อมแซมเหมืองฝาย

การซ่อมแซมเหมืองฝายปีนี้ตรงกับวันที่ 30 เมษายน 2547 งานเริ่มในเวลา 09.00 น. เมื่อผู้ใช้น้ำมาถึงแก่ฝายของแต่ละหมู่บ้านจะเช็คชื่อและอุปกรณ์ที่ผู้ใช้น้ำนำมา หลังจากนั้นจะแบ่งหน้าฝายออกเป็น 3 ช่องๆ ละ เท่าๆ กับ จับฉลากกันระหว่าง 3 หมู่บ้าน เพื่อแบ่งความรับผิดชอบหมู่บ้านละ

1 ช่วง ปีสานม่วงซ็องได้ช่วงที่ 1 บ้านคงได้ช่วงที่ 2. ส่วนบ้านทุ่งหลุกได้ช่วงที่ 3. สำหรับบ้านคงซึ่งได้ซ่อมแซมฝายช่วงตรงกลางนั้นเนื่องจากเป็นช่วงที่น้ำลึกที่สุด จึงได้ความกว้างในการซ่อมสั้นกว่าบ้านม่วงซ็องและบ้านทุ่งหลุก โดยการทำงานซ่อมเหมืองฝายจะทำอยู่สองวัน วันแรกเป็นวันตอกหลักฝายส่วนวันที่สองจะขนหินใส่กล่องเคเบิ้ลที่ซ่อมมาแล้วปิดฝาย ยกลงไปทับซ้อนที่หน้าฝายเป็นอันเสร็จสิ้นการซ่อมแซมฝาย หลังจากนั้นก็นำทรายใส่กระสอบมัดปากให้เรียบร้อยนำไปทับซ้อนกันข้างลำเหมืองส่งน้ำใกล้ปากเหมืองป้องกันน้ำเอ่อล้นตลิ่ง เมื่อเสร็จงานแล้วผู้ใช้น้ำต่างช่วยกันเก็บอุปกรณ์ของตนเองและแยกย้ายกันกลับบ้าน

ล่องเหมือง

พอถึงวันล่องเหมือง คือวันที่ 30 เมษายน 2547 จะมีการแบ่งพื้นที่ของทั้งสามหมู่บ้าน เช่นเดียวกับการตีฝายซึ่งภาษาพื้นเมืองเรียกว่าการ “ปั่นตำ” หมายถึงการแบ่งระยะของเหมืองสายหลักตามการแบ่งเขตของหมู่บ้าน ส่วนเหมืองซอยเข้านาแต่ละคนนั้นให้แบ่งกันตามจำนวนเจ้าของนาที่น้ำไหลผ่าน สรุปแล้วผู้ใช้น้ำแต่ละรายจะต้องล่องเหมืองหลักอันเป็นเหมืองหน้าหมู่บ้านและเหมืองซอยอันเป็นเหมืองสายที่ผู้ใช้น้ำที่ผ่านในลำเหมืองนั้นๆ ต้องรับผิดชอบ ในวันล่องเหมืองสิ่งที่คุณต้องเตรียมคือ มีดกับตะขอเพื่อใช้ในการตัดฟันหญ้าที่ขึ้นริมของฝั่งของเหมือง หลังจากนั้นใช้ตะขอเกี่ยวหญ้าที่ฟันแล้วให้ขึ้นมาอยู่ที่ขอบเหมือง เป็นอันจบกระบวนการทำความสะอาดเหมืองของปีนี้ เมื่อล่องเหมืองเรียบร้อยแล้ว วันที่ 1 พฤษภาคม 2547 ก็สามารถปล่อยน้ำเข้าลำเหมืองเพื่อให้ผู้ใช้น้ำนำไปใช้ในนาได้ตามปกติ

งานเลี้ยงฝาย

ความเชื่อของผู้ใช้น้ำเหมืองฝายทุกแห่งจะมีฝายอยู่เพื่อคอยปกป้องรักษาเหมืองฝายและลดบันดาลให้การเพาะปลูกและผลผลิตข้าวเป็นไปได้อย่างดีมีความอุดมสมบูรณ์ ดังนั้นจึงมีการสร้างศาลเทพารักษ์หรือที่อาศัยของวิญญาณ ที่เรียกว่าหอบูชาฝาย ขึ้นประจำเหมืองฝายแต่ละแห่งเพื่อไว้เป็นที่สำหรับเป็นที่สักการะวิญญาณของฝายเหมืองฝาย ซึ่งความเชื่อนี้เป็นจารีตกับพฤติกรรมของผู้ใช้น้ำในการขุดลอกและดูแลเหมืองฝาย และสำนักบุญคุณของแม่น้ำและฝายกันน้ำ ซึ่งต้องมีการทำพิธีเช่นไหว้เป็นประจำทุกปี ในสมัยพระยามังรายมีกฎหมายระบุว่าถ้าผู้ใดทำให้ฝายชำรุดเสียหายถือว่าเป็นการกระทำความผิดต่อฝาย จะต้องให้ผู้นั้นสร้างหอบูชาฝายขึ้น และทำการบวงสรวงฝายประจำหอบูชาฝายใหม่ ถ้าผู้นั้นทำไม่ได้ก็ให้จ่ายเงินเป็นค่าเลี้ยงคนที่มาทำงานแทนพร้อมกับค่า

เครื่องบูชาผีฝ่าย หรือถ้าไม่ยอมทำตามข้อกำหนดใดๆ ต้องเสียค่าปรับใหม่เป็นเงินจำนวนมากขึ้น ขึ้นอยู่กับขนาดของเหมืองฝายที่เสียหาย

ในประเด็นพิธีกรรม จะเห็นได้ว่าการใช้พิธีกรรมเป็นภาษาสัญลักษณ์ที่สื่อถึงความเชื่อ ในมิติของการถ่ายทอดศาสน์ มีทั้งที่เป็นตัวถ่ายทอดเนื้อหาความเชื่อและการถ่ายทอดอารมณ์ร่วม พิธีกรรมเป็นโอกาสที่ศาสน์บางอย่างจะถูกผลิตซ้ำ ถูกต่อยอดในจิตสำนึกของสมาชิกที่เข้าร่วมการ ที่อุดมการณ์ร่วมถูกผลิตซ้ำให้ทรงพลังได้นี้เพราะพิธีกรรมเป็นภาษาที่เน้นการใช้ความรู้สึกเป็นสื่อ ในการถ่ายทอดศาสน์ที่เป็นเนื้อหา ความรู้สึกแบบต่างๆ จะถูกส่งผ่านสัญลักษณ์หลายชนิด เช่น การ สวด กลั่นรูป ควันเทียน และการใช้สื่อที่เป็นสิ่งของ เช่น สายสิญจน์ น้ำมัน การเร้าความรู้สึกใน พิธีกรรมทำให้เนื้อหาศาสน์ที่จะสื่อมีพลัง มีชีวิต มีอำนาจเหนือจิตใจ เป็นการดึงสมาชิกของสังคม ออกมานอกประสบการณ์ยามปกติในชีวิตประจำวัน หรือถ้าจะมองมิติทางหน้าที่ของพิธีกรรมต่อ สังคม จะเห็นได้ว่าพิธีกรรมการเลี้ยงผีฝ่ายเป็นพิธีกรรมที่เน้นการควบคุมธรรมชาติ ในแง่นี้พิธีกรรม เปรียบเสมือนเทคโนโลยีที่มีผู้เชี่ยวชาญ (คือหมอผี) มาเป็นตัวกลางที่เชื่อมต่อกับพลังเหนือธรรมชาติ เช่น พิธีกรรมเกี่ยวกับการเก็บเกี่ยวข้าวและการบวงสรวงเทพที่เกี่ยวข้องกับการผลิต พิธีกรรมเหล่านี้ ล้วนมีอำนาจเชิงสัญลักษณ์ที่เป็นเหมือนกฎเกณฑ์ในการควบคุมความประพฤติของคนในสังคม (อภิญา เพื่อฟูสกุล, 2543ข)

การเลี้ยงผีฝ่ายของฝายวังไฮปีนี้จัดขึ้นในวันที่ 24 พฤษภาคม 2547 ก่อนวันงานแก่ฝายจะ มีการทำจดหมายขอการสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบล ในรูปของงบประมาณการจัดซื้อ วัสดุและอุปกรณ์ต่างๆ และยังทำหน้าที่เชิญผู้ที่สมัครผู้แทนราษฎร พรรคไทยรักไทยขอบริจาค เงินเพื่อซื้อกล่องใส่หิน จำนวน 20,000 บาทและเชิญมาร่วมงานเลี้ยงผีฝ่าย นอกจากนี้จะต้องมีการ ซื้อเครื่องปรุงลาบมาไว้ที่บ้านพ่อแดง ยะกุล (แก่ฝายบ้านดง) อันได้ แก่เกลือป่น ผงชูรส พริกขี้หนู เป็น ต้น ในวันที่ 20 พ่อมาและทีมแก่ฝายคนอื่นๆ ได้ออกไปหาข้าวเพื่อนำมาเตรียมที่จะฆ่าเลี้ยงผีฝ่าย ปีนี้ ได้ซื้อข้าวจากลุงอิน บ้านวังจ้อม เป็นข้าวตัวเมียราคาเงิน 6,700 บาท หลังจากนั้นพอวันงานก็จากรถ ลากมามัดไว้ที่ฝายในวันที่ 24 ตอนเช้ามีด จากนั้นเวลาประมาณ 7.00 น. ก็เอาข้าวมาฆ่าที่ใกล้ๆ หอผี เสร็จแล้วแบ่งเนื้อข้าวเป็น 4 กอง โดย 3 กองแรก แบ่งให้แก่ผู้ใช้น้ำที่ฆ่าเลี้ยงผีฝ่าย 3 หมู่บ้านๆ ละ 1 กอง ให้ตัวแทนแต่ละหมู่บ้านเอาไปลาบ แกง บั้ง อย่างเลี้ยงกินกันที่ฝาย

อีกกองหนึ่งเป็นส่วนที่จะเอาขึ้นบูชาหอผีซึ่งจะเป็นส่วนพิเศษ ได้แก่ เขา หัว เท้า หาง และเครื่องในทุกอย่าง พ่อมาแก่ฝายเล่าว่ารู้สึกแปลกใจที่ฆ่าข้าวเลี้ยงผีทุกครั้งจะเป็นข้าวมีลูกอ่อนใน ท้องทุกปี ทั้งๆ ที่ตอนไปซื้อข้าวก็ไม่มีใครทราบว่าข้าวตัวนั้นกำลังตั้งท้องพ่อมาจึงคิดว่าฝายวังไฮ น่าจะชอบกินลูกข้าวอ่อนๆ ดังนั้นเมื่อพบลูกข้าวในท้องจึงเอาถวายให้ผีฝ่ายได้กินไปด้วย พร้อมทั้ง ข้าวตอก ดอกไม้ รูปเทียน ข้าวเหนียวและแกงเนื้อวัว เหล้า 35 ดิกรี 3 ขวด ตอนเอาของเหล่านี้ขึ้น

วาง พ่อสิงห์คำ ชันคำ ซึ่งมีตำแหน่งเป็นตั้งข้าว (ผู้ทำพิธีเลี้ยงผีฝ่าย) จะเป็นผู้กล่าวให้ผีฝ่ายมารับเอาเครื่องเช่นและขอให้มน้ำทำอุคมสมบูรณ ข้าวปลาอาหารงอกงามตลอดทั้งปี หลังจากนั้นวางทิ้งไว้เพื่อรอเวลาให้มารับเอาเครื่องเช่น ผ่านไปประมาณ 2 ชั่วโมงกะว่าผีรับประทานเครื่องเช่นอิ่มแล้วตั้งข้าวก็ยกเอาเนื้อวัวลงมาให้ทางคณะกรรมการปรุงเป็นอาหารเลี้ยงผู้มาร่วมงานต่อไป โดยในปีนี้มีว่าที่ผู้สมัครเป็นผู้แทนราษฎรพรรคไทยรักไทยมาร่วมงานด้วยเพื่อหวังสะสมคะแนนนิยมในการเลือกตั้งสมัยหน้าบรรยากาศในงานเลี้ยงผีฝ่ายโดยทั่วไปมีการดื่มเหล้าเพื่อเฉลิมฉลองกันอย่างสนุกสนาน เป็นเหมือนโอกาสให้ผู้ใช้น้ำได้มาสังสรรค์ พักเหนื่อยก่อนฤดูการทำนาในเดือนมิถุนายน

3.3 สรุป

การจัดการน้ำด้วยระบบเหมืองฝายเป็นวิถีชีวิตที่มีศักยภาพเนื่องจากการจัดการระบบเหมืองฝายสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับระบบคิดเรื่องระบบความเป็นธรรม ระบบจริยธรรมชุมชน ระบบการจ้องค้ำกรบนพื้นฐานของระบบสัมพันธ์ที่เคารพศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์และเคารพต่อธรรมชาติอย่างยั่งยืนแต่ชุมชนเหมืองฝายยังมีจารีตของการแสดงความกตัญญูและการบูชาต่อธรรมชาติผ่านพิธีกรรมเลี้ยงผีฝ่าย การศึกษาพัฒนาการภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำกรณีเหมืองฝายวังไฮชี้ให้เห็นว่าภูมิปัญญาเหมืองฝายเป็นทุนชีวิตและวัฒนธรรมของผู้ใช้น้ำ องค์ความรู้แนวคิดและมุมมองเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงควรได้รับการพิจารณาในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของ “กระแสท้องถิ่นวิวัฒน์” ซึ่งเป็นกระแสชุมชนท้องถิ่นที่มีรากฐานทางทรัพยากร ภูมิปัญญา และประวัติศาสตร์การดำรงอยู่ของตัวเอง ขณะเดียวกันการจัดการน้ำยังอยู่ท่ามกลางชุมชนท้องถิ่นที่ไม่หยุดนิ่ง ตายตัว เป็นท้องถิ่นที่เต็มไปด้วยความแตกต่าง หลากหลายและสลับซับซ้อน นอกจากนี้ท้องถิ่นยังเชื่อมโยงสัมพันธ์กันเองทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรมและภูมินิเวศน์ รวมทั้งเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับภูมิภาค ชาติ นานาชาติและโลกอย่างแยกกันไม่ออก เราจึงไม่อาจตัดขาดกระแสท้องถิ่นออกจากกระแสโลกาวิวัฒน์ได้เลยเพราะทั้งสองด้านของสิ่งเดียวกันที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด (พัฒนา กิตติอาสา, 2546) นอกจากนี้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการน้ำยังอยู่ในบริบทของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมืองและระบบนิเวศน์โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปรับเปลี่ยนอำนาจในการจัดการทรัพยากรที่มีลักษณะรวมศูนย์มากขึ้น สะท้อนให้เห็นความเชื่อมโยงสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์ในท้องถิ่นกับเงื่อนไขของระบบโลกาวิวัฒน์และชี้ให้เห็นทิศทางของการพัฒนาประเทศที่มีผลต่อชีวิตชุมชนท้องถิ่นอย่างชัดเจน (ยศ สันตสมบัติ, 2542) ซึ่งแสดงออกผ่านกลไกและนโยบายการจัดการน้ำของภาครัฐในยุคแปลงทรัพยากรทุกอย่างให้เป็น

สินค้าหรือทุนทางเศรษฐกิจเพื่อมุ่งตอบสนองปัญหาความต้องการใช้ประโยชน์จากน้ำที่หลากหลาย
นอกภาคเกษตรมากขึ้น ดังสิ่งที่จะเกิดขึ้นกับลุ่มน้ำเชิงดาวในบทต่อไป

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved